

Дві долі

Данило Мордовець

Повість

Ходили колись по землі дві долі, шукаючи кожна те, що їй від Бога наказано, а як прийшов час, то й спіткала кожна того, з ким від самої колиски аж до темної домовини ходити мала поруч, мов зі старцями міхоноші, показуючи шлях чи до щастя, чи то до нещастя, як кому від Господа судилося. І тут одна доля спіткала те, що шукала, під сільською стріхою, у вбогій хатині, у колисці з решета, з-під гусенят; друга знайшла те, що їй судилося, у багатім будинку, у розкішній колисочці та під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими.

А хто б тоді сказав, чия доля буде краща — чи того, кого заплакана мати у решеті з-під гусенят колихала та на івасеву сирітську долю нарікала, чи того, кому щаслива мати щовечір співала:

*У котика, у ката
Колисочка золота,
А в мого Юрасика
Іще краща того?..
А от побачимо...*

I

За зеленою левадою сідало весняне сонечко, розсипаючи снопи золотого проміння по верховіттю верб коло греблі і по густих кущах верболозу, що зеленою стежкою простягався геть-геть за річкою, аж куди око досягало.

Десь за левадою чути було сумний дівочий голосочок:

*Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Заплакала карі очі, край доріжки стоя...*

— Се співає Софійка — тужить по своєму Івасеві, а не знає дурна, що він оце вернувся з Запорожжя.

— Івась Удовиченко вернувся, кажеш, сестричко?

— Та вернув ся ж, а Софійка, казали, ходила у Харків молитися то й не чула про се. А я сама бачила того запорожця. Та й гарний же, дівонько! Кінь під ним вороний, шапка з червоним верхом, аж горить, — і шабля коло боку.

— Овва! Тепер він на свою Софійку і не гляне.

— Може й так. А цікаво: прийде він увечері до нас на улицу, чи не прийде?

— Де вже не прийде!.. Він до сивого волосу ходитиме й верховодитиме, як верховодив позаторік, коли ще не мандрував до Січі.

— Бідна Софійка! Невже ж він зрадить? Бо як лагодивсь мандрувати до Запорожжя,

слави, каже, лицарства добувати, то обіцяв скоро повертатись додому і з Софійкою побратись. На те ж вони, й перстнями помінялись.

Се розмовляли дві дівчини, гонячи з річки через леваду гусенята до Мерехви під Харковом.

Було се давно колись — аж у 1648 році.

Не зчулись мерехвяни, як і ніч тепла та тиха обгорнула землю, покриваючи темною пеленою і зелену леваду з річкою, і греблю з кучерявими вербами, а сон зазірав у кожну хатину, де спочивали потомлені працею люди. Не спочивали тільки ті, в котрих на думці був не сон, а "улиця" та молоді любові. Де-не-де у тихій темряві вигукували то дівочі голосочки, то весела парубоцька пісня.

Незабаром і "улиця" зібралась коло річки під гіллястою старою тополею. Молодий гомін, жарти і регіт луною розлягались скрізь понад річкою, а там між кущами верболозу соловейко тьохкав та по займищу деркачі вибивали свої пісні, мов і там була своя "улиця".

— Ой, сестрички! — пробринів чийсь дівочий голосочок, мов сопілочка, — либонь сам запорожець до нас стежку топче. Дивись, Софійко, чи пізнаєш того, з ким ти женихалась?

Молоде личко тієї, що назвали Софійкою, так і взялось полум'ям, а потім, осяяне місяцем, побіліло, як крейда.

— Та він же ж, він — Івась Удовиченко, — обізвався другий дівочий голосочок. — Бач, не скопирив губу з гордошів, а до гурту прямує.

Почулись і парубоцькі веселі вигуки:

— Агов, Іване! Не гордуєш нашою вулицею після Січі?

— Іди, іди, козаче, — по тобі вже давно дівчата сохнуть. — Овва! Сім літ мак не родив, а голоду не вчинив, — обізвалась язиката Вівдя, що хлопці "дряп-кицею" дражнили.

— О, яка вискочила сорока! — засміявся один парубок. — Сорока горіла, бо пити хотіла.

— А зась, недопечений книше! — огризнулась "дряп-киця". — Верзе, що слина до губи принесе.

— Пугу-пугу! — крикнув хтось із гурту.

— Козак з Дугу, — обізвався той, кого запорожцем звали.

Се був молодий огрядний козак, літ може тридцяти, у високій смушковій шапці з червоним верхом, у зеленому жупані і широчезних жовтогарячих штанах над червоними сап'янцями.

— Здорові були, панове громадо, і ви, дівчаточка! — сказав він, здіймаючи шапку і любенько уклоняючись до громади.

— Ходи і ти здоров, Іване! — раптом загула "улиця". — Як Бог милував тебе у далекій країні, на Запорожжі?

— Хвалити Бога, — не мене одного, а усю нашу Україну Бог помилував, лядське ярмо з нашої неньки здимає... Пам'ятатимуть наші пани-вороги Жовті Води та батька

Богдана.

— Як? Що? Які Жовті Води? Який батько Богдан? — посипалось звідусюди. — Ми нічого не знаєм, нічогосінько не чули!

І хлопці, і дівчата лавою обступили молодого запорожця, мов живим тином обнесли. Одна Софійка осторонь стояла, мов вона тут усім чужа була.

— А ти ж що так, Софієчко, засоромилась, чи що?. — зирнула одна дівчина. — Чого стоїш сиріткою?

— Ач свята та Божа дівка! — засміялась Вівдя. — Сказано-бо: до Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч нею грубу витри.

Дехто з хлопців зареготався. Запорожець глянув назад і аж почервонів.

— Софійко, — якимсь-то несміливо промовив він, — ти й привітати мене не хочеш... Десь забула мене....

— Еге! — не втерпіла "дряп-киця", — забула кішка, коли й сало бачила... забув і віл, коли телятком був... А тепер, бач, ще й не вловив, а вже скубе.

— А! Щоб ти скисла, язиката! — озвався хтось з гурту.

Запорожець повернувся й підійшов до Софійки. Вона ще дужче засоромилась і рукавом закрилась.

— А мені казали, що ти пішла на прощу з матір'ю. Тим я й не навідався до вас, як приїхав, — промовив запорожець, беручи дівчину за руку. — А ну-бо йди до гурту, — і він потяг її за руку.

Софійка все ще соромилась і не йшла.

— Овва! — знов ув'язалась язиката Вівдя. — Тягли ведмедя до меду — та урвали вуха; тягли ведмедя від меду — урвали хвіст...

Тут хлопці ще густіше обступили запорожця.

— Годі тобі, Іване, коло дівчини панькатись, — вона не втече, як вода з решета, та й на ту язикату сороку плюнь, бо вона ні в сих, ні в тих, — говорив Яким на прізвище Яворницький, колишній приятель Івана Удовиченка, тягнучи запорожця за рукав під стару гіллясту тополю. — ' Краще розкажи, що там у вас на Запорожжі і хто той батько Богдан, — чи кошовий, чи що... Звідкіля ти тепер? З Великого Лугу?

Запорожець сів під тополею, витяг із кишені капшук з тютюном, люльку, гаман з кресалом, викресав огню і запалив люльку. Округи його посідали хлопці, а поруч з ними і дівчата.

II

— З якого кінця почати, панове громадо, і ви, дівчаточка, я й сам не знаю, — сказав запорожець, не дивлячись ні на кого. — Одно скажу: урвалась тепер ляхам нитка, так урвалась, що й вузликом вже їм не зв'язати тієї нитки. А почалось воно із-за жінки. Жив собі там, у тогобічній Україні, у Суботові, чи що, значний козак, Богдан Хмель, а по-лядськи Хмельницький, а в його була жінка. Ота жінка і впала, кажуть, в око якомусь-то панку Ляшку. Так він її чи то вкрав, як злодій, чи то насилу відбив у Хмеля.

З того й почалось. За Хмеля заступились козаки, а за того панка — Чаплинський, здається, на прізвище, — за того панка — ляхи. І встала така колотнеча, що діло дійшло аж до короля. А де вже козакові з королем тягатись! Бідного Хмеля присудили горлом скарати — голову відтяти...

— Господи! Його ж тяжко скривдили, йому ж і голову рубати! — зітхнула якась дівчина,

— Так, так, — озвався і запорожець. — Тільки не допустив Бог до сього. Хоч Хмеля й забили у тяжкі кайдани і сторожу коло його поставили, але Бог його визволив з кайданів і він з деякими козаками та з сином Тимофієм ото ще зимою прибів до нашого коша, на Микитин Ріг. Що він порозказав нам про тогочасну Україну, як там знушаються над нашим братом ляхи, — так аж волос на голові встає!.. От тоді й положили наші батьки-отамани з'єднатись з Кримом і укупі з татарами накрити ляхів мокрим рядом. Так і зробили. Хмель з деякими та з сином Тимошем потяг до Криму, і ще на весну привів звідти з Тугай-беєм орду. Тоді зараз на раді ми обрали Хмеля гетьманом і сьогочасної, і тогочасної України, вкрили його своїми корогвами та козацькими шапками і незабаром рушили у похід, щоб перестріти ляхів, що в кільканадцяти тисячах під булавами панів Потоцького і Калиновського прямували до нашої Січі, щоб і кодло наше зруйнувати, і наше військо вирізати до ноги, та і старого Хмеля до рук прибрати...

— Гай-гай! — гукнув запорожець та аж шапкою об землю вдарив. — І прибрали ж до рук, тільки не вони нас, а ми вражих ляхів, — ох, прибрали! — довіку не забудуть пани Жовті Води, як ті "жовті" води стали "червоними" від лядської крові, — не забудуть!

"Улиця" наче оніміла. Чути було тільки тьохкання соловейка в гушині верболозу та висвист "вівчарика" у степу.

Усі дивилися на Івася Удовиченка і мов не пізнавали його. Чи давно ж сей Івась на сій "улиці" був першим "зайдиголовою"! А тепер він наче з того світу явився... Чого він там не бачив! Якого страховища в очі йому не ставало! Лядською, бач, панською кривцею "жовті" води у "червоні" він перероблював...

"Мати Божа! Матінко! І се ж мій Івась!" — колотилось у Софійки в грудях і дух їй займало.

— Так се мов в очі мені дивиться той день, — ніби про себе знов почав Удовиченко. — Стоїмо ми табором у полі, обгорнувшись возами, мов стіною, а ляхи супроти нас — покопали землю, мов зинські щенята, і гармати по шанцях поставили, та як сичі і визирають із-за окопів. А ми на них із-за переліску виглядаємо — око в око... Що то буде?.. А над полем, у небі, вже чорні круки кричать і орли-сизокрильці квилять-проквиляють: знає хижа птиця, що скоро їй здобич на поталу — панські й козацькі очі з лоба видирати — висмикати та біле тіло, панське й козацьке, по тернах та по байраках жваковати... Добра здобич...

— Ох-о-о! — не вдержали дівчаточка і як одна тяжким стогоном простогнали.

А соловейко за річкою знай своє — не вгаває, та місяць білолиций ніби з жалем на

бідну землю поглядає.

— Коли зирк — сам Хмель перед табором, на мишастому коні і з булавою... Ми з його й очей не зводимо, бо він став саме перед лавою нашого калниболоцького куреня... Поруч нього курінні отамани. Дивимось, що буде... А чорні круки та орли-сизокрильці так і заглядають нам в очі та кричуть на чийсь голови... Коли Хмель під'їжджає до нашої лави і, здіймаючи з пальця перстень, подає його козакові Васюті, на прізвище Макогін, — і каже: "Полинь ти, козаچه, до Княжих Байраків, де стоїть Тугай-бей з ордою, покажи йому той перстень і скажи йому моїм гетьманським словом, щоб він був наготові і зараз зайшов ляхам у потилицю; а там вже нам Бог допоможе..." Зник Макогін з конем за переліссям, а ми двома курінцями — калниболоцьким та васюринським — проти ночі обійшли кругом коло лядського стану, дійшли до Княжих Байраків, перекопали чисто усю землю у ляхів за спиною, перегородили їм шлях завалами-колодами та вовчими ямами і камінням... Не все ж ляхам цькувать хлопців собаками та замість коней запрягати у нетичанки хрещений люд, щоб возив він ксьондзів на ралець по парафіях, — нехай і лях вовчої ями покуштує...

Удовиченко раптом перервав свою мову, прислухаючись до соловейка, а той так і розлягавсь, так і розлягавсь, мов і він благав милосердного Бога за свою Україну.

— І в ту ніч, коло Княжих Байраків, отак же щебетав соловейко, і я згадав нашу улицю і нашого соловейка, — зітхнув Удовиченко.

— Згадав-таки! — аж скрикнули деякі з дівчат, а інша з них і сльози тихенько ковтала.

"А чи згадав мене?" — подумала і теж не одну сльозиночку нищечком проковтнула Софійка.

— Згадав, усе згадав, дівчаточка, — тихо промовив молодий запорожець, — згадав і наші верби коло греблі, і зелену леваду, і оцю стару гіллясту тополю, і вас згадав, хлопці і дівчатка... А про те й не думав, що може вже зранку чорний крук очі в мене з лоба висмикатиме, а у лузі, замість матері, сива зозуля про мене куватиме.

— Ой не ріж, не край нам серця, Івасику! — заголосили деякі знов дівчата. — Чи то ж легко на чужій чужині таке згадувати, щоб йому!

— Ат! Пхаються як до свяченої води, тю! — тькнула на його Вівдя. — Не переймайте його, не лізьте йому з чобітьми до рота!

Хлопці понуро мовчали... Чому вони не були там? Чому не побенкетували й бони з Удовиченком на тім кривавім бенкеті?.. Сором перед дівчатами... Вони тут мов вівці у кошарі сиділи та ханьки м'яли...

— Чому я тоді, позаторік, як ти звав мене, Іване, не помандрував з тобою у Запорожжя? — з жалем промовив Яким. — Краще б було з ляхами там битися, аніж отут коні та товар пасти.

— Що ж, брате? — усміхнувсь запорожець. — Світ тобі не зав'язаний, — ти не дівчина-перестарок, до котрої ніхто й за рушниками не засилає... Хай я буду тобі за свата, а ти грубу колупай... З ляхами праці ще немало буде, поки Хмель з нашим

братчиком до Білої Церкви та до Суботова добереться, щоб нашим ворогам сала за шкіру добре залити.

Яким аж підскочив з радощів.

— Ну так доказуй, серденько, що тоді уночі нащобетав тобі соловейко, та як ви лядського вовка із його нори викурили та у вовчу яму загнали? — сказав він весело.

Хлопці ще ближче підсунулись до запорожця.

— Як загадав старий Хмель, так воно й склалося, — почав далі Удовиченко. — Саме в полудне січовики лавами сунулись на лядські окопи та на шанці... Заревли лядські гармати — аж земля застогнала... А січовики на те не вважають: "Або добути, або дома не бути!" — кричать, мов несамовиті: "Раз родила мати, раз і помирати!" А ми ждемо своєї черги, аж руки сверблять... Коли чуємо — ляхи не вдержали, — мов вода прорвала греблю и потоки й залила усе, так і наші січовики... Ляхи бачать, що непереливки, та навікача... А ми тут, як Пилип з конопель: задні січовики їм у хвіст смалять, а ми саме у лоба... Коли глянуть ляхи перед себе, аж там якась курява усе небо, мов чорною хмарою, вкрила... То Тугай-бей з своєю ордою наступає... Як сарана налетіли Кримські песиголовці, та як заалалакають, та як сипнуть дощем стріл! Панський обоз з дорогою здобиччю, з золотими й срібними келихами, з усіма панськими розкошами, — усе чисто в мент розшарпали й рознесли... Закрутились бідні Ляшки, як мухи в окропі, — і там неминуха смерть, і тут; одно на землі, як в'юн на сковороді, корчиться і смерті благає, друге під кінськими копитами Богу душу віддає, третє хрипить під ратищем січовика, або в татарина на аркані... Що зосталось живе, — сунулось у глибоке провалля Княжих Байраків, і там смерть неминуха: коні в'язли у липкому намулі і падали, а там Тугай-бей, доскочивши лядських гармат, їх же гарматами добивав недобиту Ляшву... Упало і молоде їх гетьманча — син коронного гетьмана, вельможного пана Миколи Потоцького — Степанець Потопкий, — ледве живого від ран його прив'язали до гармати, а на другий день він на тій же гарматі і душу свою молоду з запеклою кривцею викашляв.

— Матінко Божа! Спаси нас і помилуй! — чулось між дівчатами.

А у лозах все розливався соловейко та стара тополя щось зеленим листям промовляла, ніби чого жалкуючи.

— І що ж? — мов прокинулись деякі хлопці. — Що було далі?

— Що? — Хмель із запорожцями потягнув під Чигирин та Білу Церкву, а січовий кобзар вже й зложив думу про Жовті Води та, йдучи з військом, вигравав на бандурі, голосно виспівуючи:

Летять орли понад степом та по вітру в'ються,

Ой там в степу запорожці із ляхами б'ються:

Ой годі вам, вражі ляхи, кров козацьку пити,

Не один лях молоденький посиротив діти...

— А ти ж, Іване, надовго до нас? — спитав Яким.

— От побачився з ненькою старенькою та з вами, голуб'ята мої, подививсь на свої верби коло греблі та зелену леваду, а потім, як спочине мій кониченько вороненький, то я помолюсь на схід сонця, та знов у далеку дорогу — повіюся світ за очі, як то в пісні

співають про козака-нетягу:

*Куди схоче, туди й скаче,
Ніхто за ним не заплаче...*

— О-ох! — щось жалібно застогнало.

— Ох, сестрички! Що се з Софійкою!.. Ой лишечко!.. Вона не дише... вона нежива...

Ой, дівоньки! Що маємо робити?..

Гірка, ох гірка в той час була доля кожної Українки... І хто не догадається, що діялось з Софійкою?

А Івась Удовиченко? Хто б тоді сказав, що його доля — доля того, котрого мати, бідна вдова, у колисці з решета колисала, що його доля вже тоді орлом по Україні літала і велику, вічну славу йому дбала...

А догадується, хто був сей Удовиченко?

Іван Сірко, будучий кошовий отаман славної Січі Запорозької і сам слава і гордощі України...

А тепер пошукаємо другого Українця з його долею...

III

Минуло дев'ять років з того часу, як старий Хмель над Жовтими Водами власною рукою збив кайдани з ніг України і вінцем слави нескореної осінив чоло своєї заплаканої матері, і поки жив старий Богдан, ні одної сльози не впало з карих очей України.

Але прийшов і його слухний час.

Як і дев'ять літ перед сим над Жовтими Водами — стояло весняне сонечко над Чигирином. З полудня ледве-ледве подихав тихий теплий вітерець, розмовляючи з вербами коло гетьманського будинку, та білесенькі хмарки, мов лебеді по морю, тихо плили на північ по блакитному небу, ніби поглядаючи на сумний Чигирин.

Чого ж він сумний? Чого коло гетьманського будинку зібралась мало не вся Україна?.. Чого стало сумними рядами козацтво з старшиною і поспільство, старе й мале?.. Тихо, тихо гойдає вітерець козацькі санджаки з святими корогвами.

Тихо і сумно кругом. Усе мовчить, як то буває перед домовиною. — На кого він нас покидає? Кому його булава дістанеться? От розчиняються двері гетьманського будинку і, схиливши голови, мовчки виходять звідти: Виговський Іван — військовий писар, Ковалевський — осаула військовий, полковник — Мартин Пушкар, Павло Тетеря та інша старшина. Вони винесли з будинку військові клейноди — булаву гетьманську, бунчук, корогви — і стали півколом перед громадою, такі похмурі, суворі... Громада якось-то колихнулась і мов завмерла. Хтось тихо, жалібно-жалібно плаче у гетьманському будинку... І як-таки плачу не бути!

От — дивіться: з розчинених дверей ледве-ледве виступає величезна, але якось-то ніби пригнічена, похилена постать старою гетьмана. Власні ноги старого Хмеля, котрими він мало не десять літ державно і грізно топтав усю Польщу, Волощину й

Туреччину, ледве-ледве посуваються по розстеленому дорогому килиму. Похилого тепер, згорбленого велетня України піддержують праворуч — молодесенький, мов дівчинка, ще й до хлоп'ячого вуса не дорослий, єдиний, що зістався в його син Юрась, ліворуч — Виговський Данило, Катрусин, Богданової дочки, чоловік. Чорні, якісь-то ніби дитячі Юрасеві оченята заплакані — аж попухли. Невиразно жалібно й покірно дивляться на громаду глибоко запалі очі Богданові, — то все його дітки... За них він страждав душею, за їх спокій, за їх волю проливав він криваві ріки... А скоро вони будуть дітки-сирітки... Дітки... дітки!..

Сльози застиляли очі сих сивовусих "діток", як вони побачили свого "батька"... Чи давно він баским конем своїм грав перед ними! Чи давно він, як, молодий орел літав по кривавих полях!.. А от тепер він старий, немічний... Які глибокі зморшки, мов чорні борозди на риллі, переорали його богатирське лине! Як кричить той сивий, аж сріблястий волос до весняного сонечка: "Нащо ти побілило мою голову, мов саваном обгорнуло її?"

Раптом, але торопко, усі руки піднялись до шапок, мов перед . святими образами. І тиша настала така нараз, що чути було, як високі тополі листям одна з другою про щось розмовляли, як .бджола з грушевого цвіту на цвіт перелітала і гула...

Хмельницький повів, мов згаслими очима по німій громаді, глянув на свій город, звідки державний голос його, як грім із . хмари, рокотав ще недавно по всій Україні, по Польщі Й Волощині, — кинув оком і на садочки зелені, що мов рожевим снігом обсіпані були весняним цвітом... Не одна рука піднялась з німої громади, молитовно хрестячись, ніби у церкві.

— Дітки!, Козаки! Браття мої! — стиха, мов плачучи, промовив перемучений тяжкою хворобою велетень України. — Послухайте мене, дітки, вислухайте моє посліднє слово, послідню волю того, котрого Всеблагий призиває до Себе... Якби мусів я говорити до тих, котрим невідомі гіркі обставини нашої неньки України, то не мав би я того доволі ні часу, ні слів, ні сили. А вам, діточки, я за лишнє почитаю переказувати те, що самі ви добре знаєте.

Він замовк на хвилину і сива голова його мов несамохіть поникла на груди, ніби боячись великої великості того, що провидів дух його перед смертю, що, мов бурхливі хвилі моря, клекотало й виринали в душі його, коли чоловік із цілого хаосу думок мусів вибрати і оголосити посліднє слово перед своєю труною.

Він стиха похитав головою... Тяжке було се посліднє слово!

— Брати мої! Дітки мої! Відомо вам, як і мені, які нелюдські утиски, злочинства, яку наругу і щоденні муки терпів під лядським ігом нещасний люд український, і як мати наша, свята православна восточна церков — заборонена у власнім богослуженю, пригнічена латинством, стогнала мовчки!.. І от посітив нас Бог свише милостию благодаті своєї і подав нам помічну руку, як, у церкві нашій, і визволився із тяжкого і постидного рабства нарід український! — промовив він, закидаючи з письменна по-церковному, як водилось тоді між старшиною в деяких випадках.

Уся громада, усе, здавалось, дмухнуло єдиним духом із глибини могутніх грудей,

але то був більше могутній стогін — стогін цілого народу.

Десь недалечко буркотів голуб. Біленька хмарка, тихо пливучи на північ, на хвилину покрила собою сонечко і простяглась тінню над понурими головами німої громади.

І Хмельницький тяжко зітхнув: він слухом своїм уловив той стогін цілого народу.

"Що перевисшає сей стогін?" — буцім запиталось у серці.

— "Голос народу — Божий голос... А стогін народу — невже пророчий?"

Старий Хмель переміг себе: не такий час тепер, щоби туга і страх невідомого побороли могутній дух велетня України. Він випрямився, як дуб столітній.

— Відомо вам і те, дітки, браття мої, — знов почав гетьман,

— з якими трудами, потерями, лихоліттям і кровопролиттями звершилось спасення православної церкви і отчизни нашої з-під іга лядського. Волі Всевишнього завгодно було, щоб воно звершилось мужеством вашим, товариші мої милі, козаки-лицарі, і під моєю булавою. Десять літ я присвячував себе отчизні, не щадячи ні здоров'я, ні власного життя свого. Але тепер, по волі Создателя мого, старість і болізни одоліли мене; знемогли члени тіла мого: сходжу я у могилу, браття і дітки, і залишаю вас на ігрище судби! Наче море застогло при останніх словах Хмельницького, і у цілого народу мовби руки опустились без сили, без надії... У дверях сіней гетьманського будинку розлягся плач жіночий, — то ридала сім'я гетьмана.

Гетьман жалібно похитав головою, — і в нього не залилось ні сили, ні надії... Але не він один на світі, — не буде його, залишаться Україна... Йому тліти в темній домовині, а їй — рости і жити, жити поки світу сонця, поки місяць і зорі плывуть і плестимуть над Україною...

— О-ох! Мати Божа! — то тут, то там виривались плач і стогін.

Мов острогами коня в боки ударив сей плач саме у серце гетьмана.

"Житиме, житиме Україна, поки світу сонця, поки місяць і зорі плывуть і плестимуть над землею, поки Україна і Московщина житимуть як рідні сестри, як цвіт Іван та Марія ростимуть на одній стеблині..."

Хмель підняв голову. Він наче помолодів і виріс: здавалось, се встав із домовини той колишній Хмель — Хмель, котрого бачили Жовті Води, — Хмель нервовий, гарячий, палкий, як порох у мушкеті...

— Не плачте, дітки! На все Божа воля! — задзвенів його молодий голос — голос Жовтих Вод. Спасибі вам, панове шановні і браття возлюблені, спасибі за ту шану, за ту честь, котру сказали ви мені, обравши мене на гетьманство. Велике спасибі вам за довіреність до мене, спасибі за непорушиму вірність і щире послухенство. Велике спасибі вам за те мужество, котрим ви прославили себе і добули слави неньці Україні в тридцяти чотирьох битвах з ляхами, волохами, татарами! А найбільше спасибі вам за ту согласність і єдинодуш'є, з котрими ви подвизались в трудах і переносили злидні!

Тут його голос разом зірвався. Він глянув на корогви, на бунчук. Вони нагадали йому Жовті Води, Корсунь і Берестечко, — усі його криваві бенкети і славу. Слюзи ледве-ледве не ринули із очей, але він поборов себе... Не до того вже, не до слави!..

— Се булава, бунчук, корогви, усі клейноди — знаки моєї влади... Беріть їх — вони вже не мої... Виберіть собі гетьмана, хто вам до вподоби... А мене, дітки мої, брати мої, простіть по-християнськи, коли я часом, по немочі чоловічеській, кого з вас зобидив або супроти кого согрішив... Простіть, діточки!

Він уклонився на всі чотири сторони і заплакав гіркими слізьми, ридаючи, мов дитина. Сива голова його якось-то безпорадно впала на плечі сина і билась у судорогах...

— Тату! Тату! — ридав Юрась і припадав до ридавшого батька.

Навкруги усе плакало. Сиві, суворі, загартовані в боях вусаті козаки плакали, як малі діти, — хто припадаючи лицем у долоні, хто в шапку, а сльози так і лились, так і мочили жорсткі щоки Й сиві вуса...

А тим часом високо-високо десь у блакитному небі весело заливався жайворонок, десь недалеко на калині щебетав соловейко і, не перестаючи, кувала зозуля... Жити б та жити старому Хмелю, як йому зозуля кувала... Так ні, не викує вже вона другої молодості, не викує!

Сива голова піднялась з Юрасевого плеча... Гетьман почув зозулю і ніби прислухався до неї, як було колись давним-давно, а сльози з очей його тихо-тихо котились, перлами блискучи на сонці.

— Одному Богові звісно, дітки, хто винен у тому нещастю, що не дав мені Господь скінчити послідньої війни, як того бажалося — на віки і віки вибороти непідлеглість вашу, ослободити Волинь, Покуття, Поділля і Полісся, — визволити і там шаблею нашою з іга лядського народ український благочестивий, до унії привертаний насильством... Богові інше було вгодно — Його святая воля... Не довелось мені скінчити свого діла, і-помираю я з великим прискорбієм: не знаю, що після мене буде. А тепер благаю вас, дітки, поки ще я живий, оберіть собі, на очах моїх, нового гетьмана вільними голосами. Коли я Хоч трохи знатиму, яка доля жде вас, то спокійніше зійду в домовину.

Громада мов оніміла. Не в міру несподіване горе, мов кара Божа, упало всім на голову. Невже ж се правда? Невже ж осиротіла Україна? Десять літ волі після сотень літ неволі! За що се, Господи?.. Невже ж того, хто дав їй волю, хто поставив бідну удовицю, заплакану Україну, панею між панями, господинею між господарями, неville ж його скоро не стане?.. Ні, сьому не бувають, не бувають!.. Невже ж знов осиротіє Україна і знов ляхи нею верховодитимуть?

А той, хто визволив нового Ізраїля із роботи лядської, єгипетської, стоїть і жде, що скажуть його дітки. А вони мовчать, понуро дивлячись у землю... Бо як то свого батька, ще живого, у труну класти і нести в домовину, і своїми руками землею очі йому засипати!

Хмельницький знов заговорив:

— Єсть між вами люди опитні і в ділах іскусні... Виберіть собі, дітки, або Ждановича Антона — полковника київського, або Тетерю Павла — переяславського; чи то Пушкаря Мартина — полковника полтавського, а краще б я радив вам обрати гетьманом Івана

Виговського: він повсякчас був у мене писарем, він знає всю політику і може правити військом. Особисто його я бажав би бачити з моєю булавою під військовою короною.

Виговський трохи зблід від такої речі гетьмана і непомітно, крадькома кинув очима на Юрася Хмельниченка. Юрась стояв заплаканий, аж очі йому попухли.

— Так волите, дітки, Виговського? — питає гетьман.

— Не волимо! Не волимо! — раптово вигукнули деякі з громади.

Тоді виступив Мартин Пушкар і, стоячи перед лицем старого гетьмана, голосно і палко заговорив:

— Ні, батьку гетьмане, — за твої славні заслуги перед військом запорозьким і перед усією Україною, за твої криваві труди, за твій розум і мужество, з котрим ти визволив нас з-під ярма лядського, прославив перед цілим світом і устроїв нас вільним народом, ми повинні і по смерті твоїй воздавать шану твою домові. Ніхто не буде в нас гетьманом, окрім Юрія, твого сина!

— Юрія волимо! Юрася Хмельниченка! — гукнули міцні голоси з громади.

— І ми просимо Юрія, — пристав до тих голосів Виговський від лица усієї старшини.

— Юрася! Юрася! Нехай Юрась гетьманує над нами!

Юрась стояв недвижимо, низько схиливши голову, блідий, переляканий. Здавалось, що його судили на смерть... Та воно так і було... Тільки б хто знав, яка доля йому судилася?.. Се його доля спіткала у багатому, а потім гетьманському будинку у розкішній колисочці та під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими... А другого доля знайшла під сільською стріхою в убогій хатині, у бідній колисці з решета з-під гусенят... А чия доля буде краща? От побачимо...

Старий Хмель глянув на сина, на свого Юрася... А воно стояло мов неживе... Ох! Не такому б бажав Хмель оставити свою булаву... Так що ж! Не судилось... Його Тиміш давно в домовині А той вдержав би булаву...

Старий Хмель повів очима по громаді.

— Бачу я, дітки мої любі, — промовив він стиха, — бачу, що ви любите мене, і дякую вам за те... але не даю вам на те моєї поради: син мій Юрій — дитина молода... не під силу йому такий тягар... Не зможе він нести на своїх плечах обов'язки гетьмана та ще й в такий тяжкий час. Потрібен для сего муж опитний і іскусний, а не хлоп'я. Син мій нехай служить війську запорозькому, по його літах, а ви покровителями і наставниками будьте йому і тим докажете дяку свою до мене,

— Ні, ні, батьку! — суперечили разом і Пушкар, і Тетеря. — Хоч син твій і молодий, але ми дамо йому задля правління персон іскусних і діяльних, котрі будуть наставляти його мудрими порадами. Коли син твій буде панувати над нами, нам легше буде, коли гетьманом буде в нас Хмельницький, ми любитимемо його, у всьому його слухатимемось і будемо згадувати і благословити тебе, батька нашого любого.

— Так! Так! Істинно! — загула громада мов один чоловік.

— Юрася! Юрася Хмельниченка! Молодого батька!

Очі старого Хмеля радісно засвітилися. Він положив обидві руки на голову сина.

— Подайте військові клейноди, — трохи згодом сказав Хмель.

Тетеря подав булаву.

— Візьми, синку.

Юрась стояв, не підіймаючи голови.

— Візьми булаву, — приказував старий. — Вона твоя.

Руки Юрасеві тремтіли, як він брав булаву, а потім уклонився до громади.

— Синку мій, — знов заговорив старий, — не гордуй панованнем до часу, не вознось. Віддавай належну шану старшим від тебе. Не обтяжуй підвласних тобі, вище того, скільки зможуть вони нести. Май однакову любов до усіх. Най буде у серці твого страх Божий, храни заповіді Господні. Не смій нарушити вірності його царському пресвітлому величеству: се перша тобі моя заповідь після Божих!.. Бо і я один раз присягнув йому, а до смерті зістався вірним присязі. А як же ж ти діятимеш противно сему, то усяке зло, котре скоїться від тебе, нехай відвернеться від других і обернеться на твою голову! Пам'ятай се до слухного часу!..

— Добре! Добре! — вигукували козаки, і з громади летіли угору шапки, мов стая шпаків. — На щастя, на здоров'я, на нового батька!

— Дай Боже і при новому, молодому нашому гетьманові жити, як жили ми при старому: хліба-солі його вкушати, городи турецькі плюндрувати, слави лицарства добувати!

Над новим гетьманом схилились військові корогви і чисто його усього вкрили собою мов цвітним наметом. У ту ж хвилину заграли труби, забили литаври. Кругом громади заревли військові гармати, а козацтво палило у повітря із мушкетів.

Сказати б, що то радісно привітали гармати й мушкети нового гетьмана? Так ні! Се Україна опускала у домовину свого вождя, свою славу, що пронеслася по небу як блискавка з громами і кривавими дощами, і як та блискавка на віки і віки щезла з заплаканих очей України...

А як корогви піднялись і громада знов угледіла молодого гетьмана, він як і перше стояв блідий-блідий — і ні тіари з уст...

Се був той же Юрась. Таким zostався і до смерті...

А старий Хмель тихо пошкандибав у будинок — до своєї труни й домовини...

IV

А де ж той Івась Удовиченко, що виростав і зріс у колисці з решета із-під гусенят, той, над ким мати, удовиця-вдова, колиску-решето колихаючи і гіркими слізьми рвані пелюшки-ганчірки поливаючи, співала:

Ой, люлі, люлі, мій Івасечку,

Ой, люлі, люлі, удовиченку,

Твого батенька татари вбили,

Тебе малого посиротили,

Мене удову попід вікна пустили...

Отак плакала бідна удовиця, не відаючи, яка її Івасеві від Бога доля судилася...

А он яка! Як піднявся він з решета, як став сили й хисту козацького добувати, то став що день, що годину свого батенька споминати, як його татари вбили, а його, Івася, посиротили. А як дійшов він до розуму, то й поклав собі на серці велику помсту татарам за батька, і для того загадав помандрувати до Січі. Плакала мати, гірко плакала, а ще гірше, але нищечком дрібні слізоньки проливала дівчина Софійка, як Івась у мандрівку до Запорожжя лагодився, бо вона ціле послідне літечко щовечора з Івасем коло перелазу стояла та до свого серденька пригортала, а кожну темну ніченьку, як усі люди спали, вона Його до себе виглядала, у темній коморі постіль йому слала і цілу ніченьку на широких козацьких грудях, коло самого козацького гарячого серця, мов мала дитина у неньки, спала.

Так ні мати, ні дівчина не зупинили Івася: саме на Полупетра, як Софійці минуло п'ятнадцять, повіявся він у чужу сторону, а щоб Софійка не дуже тужила по ньому, він помінявся з нею перстнями і наказував, щоб не побивалась за ним, а щоб років через два його виглядала і рушники задля свого шлюбу з Івасем придбала.

Мало не два роки не було ніякої чутки про Івася Удовиченка, Тяжко побивалася за ним Софійка, і гаряче щоранку й вечір молилась за свого миленького і свічечки Пречистій Покрові ставила, щоб вона його своєю ласкою покрила, і у Київ на прощу з старенькими бабами та молодицями ходила... А як нажене, було, у леваду до річки гусенят пасти, то сяде, було, собі на бережечку, та тихо-тихо словами промовляє:

Ой полети, галко, ой полети, чорна, та на Низ рибу їсти,

Та принеси мені, галонько, та принеси, чорна, від милого вісти...

Коли якось-то чує, буцімто Івась із Запорожжя повернувся. Люди бачили. У жупані, кажуть, у кармазинному... Кінь під ним, огир, аж танцює... Висока смушкова шапка з червоним верхом і китицею, у жовтогарячих широчезних штанах та у червоних сап'янцях з срібними острогами... І шабля при боці сріблом і золотом вилискує, і пістолі за поясом, і спис довгий з червоним ратищем... Мати, кажуть, як побачила його, то так з радощів і зомліла...

А Софійка не бачила його, бо тільки над вечір вернулась з Харкова.

Тільки увечері вже побачила на "улиці", та трохи не впала... Він став ще кращий, — як намальований... І її, спасибі, пізнав. А вона боялась, що й не пізнає... Так ні — пізнав, і серце її трохи не вискочило з радощів, як увиділа вона у нього на руці, на мізинному пальці, свій тоненький перстенець, що вона тоді, ще позаторік, як прощалась із ним у коморі, сама йому на палень наділа...

Про якісь-то Жовті Води він щось страшне розказував, та про якогось Хмеля, а вона очей з нього не зводила і мало слова його слухала, а мисленьками своїми все цілувала його устоньки та шовкові козацькі вуса...

Чула вона тоді як соловейко десь щебетав, та не деінде, як у неї в серні, і місяць світив їй прямо в душу... І гарно, ох як гарно було їй тоді, що її милий став таким лицарем, і боляче, що до "улиці" він не зайшов до неї; не спитав про свою Софійку...

А як сказав він, що скоро знову поїде до Запорожжя, в очах у неї потемніло, і стара гілляста тополя, і хлопці з дівчатами, і небо з місяцем, — усе закрутилось, і вона ніби

вмерла — нежива стала...

Потім дівчата казали, як вона прокинулась, що Івась сам підняв її на вітер і сам бризжав на неї водою, що хлопці принесли з річки у його ж козацькій шапці...

А потім вже, у саму темну ніч, він нищечком прийшов до неї у комору, а вранці й сватів прислав з рушниками...

Минуло після того більш десяти років... У Софійки вже троє діток від Івася...

А Івась?

Він уже не Івась, а лицар Іван Сірко, кошовий отаман славного і непобідимого війська запорозького низового...

Он куди скочив із решета з-під гусенят! Он куди підняла його доля... А розум і талан?... Чи не вони, либонь, часом і над долею керують і верховодять?... Авжеж... Вже не без того...

Року Божого 1659-го на Запорожжі, у Січі на Чортомлику, діється щось несподіване.

На другий день після третього Спаса, вранці-рано, ще й на світ не благословилося, під січову браму під'їхали на добрих конях якісь подорожні — чи то ляхи, чи то козаки.

— Що за люди і звідкіля? — скликнув на них вартовий козак.

— Люди хрещені і їдем з благополучного місця, — відказали подорожні.

— Сего мало — і злодії, буває, між хрещеними водяться у благополучних місцях, — не вдоволився вартовий.

— Отакої ловись!.. Дурний та осторожний, і те добре, — відрізали.

Коли десь застогнав пугач.

— Пугу! Пугу! Пугу!

— Козаки з Лугу!

— А матері вашій сто копанок чортів! Давно б так.

І січова брама відразу відчинилась, пропускаючи подорожніх.

Вартовий був трохи собі дурненький, і коли козаки стали потім, після вартового часу, питати Його, хто приїхав, він поніс якусь нісенітницю.

— Хто і від кого? Еге! Від "самого", — каже до "самого" посланець.

— Як се так, Петре, — посланець від "самого" до "самого".

— А так... Піди спитай його... До "самого", каже, до пана кошового, до батька до Івана Сірка, а від якого "самого" — не знаю.

— Та може "самий" в його — дідько лисий, той, що греблі рве, не проти ночі згадуючи.

— А може... З листом, каже, до пана кошового.

І от тепер січовий "довбиш" виніс до січової церкви "довбні" і, стоячи на майдані, щосили б'є у січове "скликало", що скликає товариство на "раду". Говіркий згук довбиша розлягається далеко-далеко, по Чортомлику, а з Чортомлика розноситься і по близьких "плавнях" і "заводах" козацької ріки, і по близьких січових пасіках аж до несходимих нетрів Великого Лугу. Козаки, мов бджоли в роєвищі, посипали на майдан з усіх тридцяти восьми куренів, що мов страшенна підкова обгортала січовий майдан

аж до самої церкви, і мов бджоли гули, питаючи один другого — нащо їх довбиш скликає. Другі козаки, зачувши згук довбні, теж поспішали до Січі то з дніпрових плавнів, то з пасік, то з звіриних ловів.

— Для чого довбиш репетує в не свій час? — питали ті, що тільки зараз у Січ входили.

— А кат його зна... Може на татарву йти, може на ляхву блудливу.

— Ні, кажуть Москва щось коверзує, мов нечистий: залізла в очерет та й шелестить.

— Брешуть! Люди брехали та й собакам наказали: москалі тепер до нас з дорогою душею... Само пресвітле величество нашого отамана жалує.

— Он з Гетьманщини, кажуть, гонець пригнав — листи привіз.

— Від кого? Від Виговського чи від Тетері?

— Га! Та от, панове, Й гонець сам: я його пізнав — се Брюховецький Івашко, що був джурою ще в батька Богдана, а тепер в його небоги, у Юрася, що гетьманство проциндрив і просвистав... Он той Івашко з отаманського віконця на майдан поглядає.

— Еге! Просвистав булаву, кажеш... Таз таким пройдисвітом, як Виговський, і ти б здоров просвистав. Вже ж, бач, Юрась в той час, як ще за покійного батька Богдана, земля над ним пером! Його, Юрася, обрали гетьманом в Чигирині. Так тоді він був ще хлопчиком — дитина молода, по шістнадцятому тільки рочку. А як обирали його, батько Богдан і говорить: він ще дитя молоде. А старшина і говорить: та ми його, мовляв, самі будемо до зросту и розуму, на все добре наставляти...

— Се так, — перепинив того другий козак, — я сам був тоді в Чигирині... Ще потім і думу кобзарі про се зложили:

Будемо, — говорить старшина, —

Попліч його дванадцять персон саджати,

Та будемо його добрими ділами научати:

Буде між нами, козаками, гетьманувати —

Нам поради давати...

— Чули ми сю думу... Так як же, дядьку, той пройда Виговський у шори Юрася вбрав? — спитав молодий запорожець того вусатого козарлюгу, що заговорив про Виговського.

— Хто ж сего не знає! — пробурчав козарлюга, — Коли ще живий був батько Богдан, то ніхто з старшини не смів і заїкнутись, що гетьманська булава їм спати не дає: кожному хотілось подержати в руках тую цяцю. А більш усіх облизувався на булаву Пушкар Мартин, царство й йому небесне! А найпаче той Виговський, що завжди лядським духом смердів. Так і він вертів своїм лядським хвостом перед батьком: нехай, мов, Юрасик гетьманує. А як поховали старого, то і почав Ірод надувати у вуха молодому гетьману-хлопчику: тобі, мов, треба ще повчитися латини та усякої мудрості у отця Галятовського у Йоаникія, а поки, мов, дехто з стареньких посидить на твоєму

місці — нагріє його...

— І нагріли?.. От собачі сини!

— Нагріли... Як тільки старому Богданові засипали очі сірою землею у Суботові, зараз і раду зібрали на гетьманському дворі, та й ворота у двір замкнули, щоби поспільства — черні й голоти — багато не налізло, а то б поспільство не допустило здирством вирвати булаву з рук Богданового сина. Ну, зібрались. Старшина уся наголо. Виходить з будинку Хмельниченко, уклоняється до ради, дякує за уряд гетьманства, кладе булаву й бунчук, вдруге уклоняється і вертається у будинок. І Виговський теж дякує за уряд писарства, кланяється раді і йде за Юрасем, як пес облизуючись на булаву...

— Ну й пройда! От Ірод! — не втерпів молодий козак.

— Сказано — пройдисвіт, істинно пройдисвіт, — похитав головою козарлюга. — І Носач обозний подякував за уряд обозництва. Усі пішли з ради. А булава лежить собі сиріточкою: кожному кортить капнуть її, та страшно: а зась! — скажуть козаки: дзуськи! Руки не доросли... А тимчасом військові осаули в один голос вигукують: кого волить військо і поспільство просити на гетьманство? — Хмельниченка Юрія! — репетують в один голос і козаки, і чернь. Найпаче чернь та голота, — так пельки й рвуть: нікогісінько не волимо! Хай Хмельницький гетьманує, а батько його і з домовини сину пораду дасть. А Виговський усе йому у вуха надуває: не бери, не бери, небоже, булав, — опісля візьмеш, як зовсім козаком будеш...

— Ну і як же? Не взяв небога?

— А ми на що? Ми як заголосимо: не дасте нам Хмельницького, ми його силою візьмемо! Ну і віддали. Вийшов Юрій з світлиці, уклонився раді, взяв булаву й бунчук, та й говорить: нехай буде по-вашому: буду гетьманом; тільки до зросту я не правитиму військом, а як коли військо виходитиме у похід, я на той час віддаватиму булаву й бунчук Виговському; а як вертатиметься військо — нехай Виговський знов вертає мені булаву й бунчук. На тім і порішили. Тільки ж він, собачий син, той Виговський, не вдоволився одною булавою: треба, бач, йому і гетьманство вицідити. І вицідив-таки, вражий син!

— Вицідив? Ах пройда! Та як же ж він се змайстрував?

— А от як... Як же ж, говорить, панове полковники, і ви, панове товариство, як, каже, мені свій титул писати на листах і універсалах на той час, як я на поході буду з вами, а його милість молодий гетьман, пан Юрій, зіставатиметься при господі ради своєї науки? Як мені, говорить, панове, підписуватись? Ні я гетьман, ні я полковник, ні писар військовий? Ач, яку закарлючку загнув, собачий син!

— Істинно загнув, дядьку. А як же товариство та старшина, здорові були, розігнули її?

— Не розігнули, хлопче. Він їх, собачий син, усіх тою карлючкою зачепив, як он-то чабан своєю гирлигою за ноги вівці .зачіпляє: усіх, собачий син, мов мокрим рядном накрив.

— І дались вони, здорові були, йому в руки?

— Не те що дались, а самі собі, дурні, й петлю зав'язали.
— Та як же се так, дядечку?
— Та так, хлопче, просто й зав'язали, щоб вони скисли! Будучи з військом, — говорить товариство, — ти підписуйся отак: "Іван Виговський, на той час гетьман війська Запорозького". — Так у його, у сучого сина, "той час" і по сей час тягнеться.
— Довгенький же його час!
— Воно то так, хлопче, а булаву, бач, і бунчук так і досі не вернув Хмельниченку, та сам і по сей час гетьманує.
— Се, значить, тертого хрону підніс. Ну, здорові були.
— Та як же ж се поспільство йому таке дозволило? Як усю старшину чернь та голота не перебила?
— Що голота та поспільство! Вони сліпі, неграмотні, мов кроти, ідо луки та левади копають.
— А ви, дядьки, здорові були, чого гляділи?
— Чого! Звісно: проґавили... Сказано: коли йдеш до вовка на обід, бери пса з собою.

V

А тимчасом на майдані, мов у Києві на Водохрещі, галас і гомін стояв такий, як на рахманський Великдень, що, мабуть, і на небі, і за небом було чути.

Звідки повилазили перекупці з ласощами, з цибулею, з часником і москалі з бородами як лопати і з московськими приказками:

Кваси московські

— *Козакам запорозьким:*

По дзбанику пити

Во царствії бити.

А другий репетує, аж у вухах лящить:

Збитень гарячий,

К збитню калачик,

Хто збитень п'єть —

Татарву б'єть.

— Пирогі подові! Кваси грушові, нарочито дешові!

— Еге! Куштували ми ті кваси московські, — від одного кухлика світ стане як банька, а люди як мухи.

— Бублики! Бублики, солодкі як пундики!

Бублики з маком,

З особистим смаком:

Хто бублики їстиме,

На гетьманстві сидітиме...

А там, коло васюринського куреня, не вгавала бандура, і старечий голос під тренькання струни виводив словами щось капосне:

Тоді ж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,

Поти і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитали;

А як не стало старої голови Хмельницького зачувати,

Не стали і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитати:

"Ой, Юрасю Хмельниченку, гетьмане молодий!

Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,

А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати..."

— Ач, старий собака, яку погань верзе!.. Подобало б йому ту бандуру об його капосну голову поламати, — пробурчав той козарлюга, що "дядьком" величали.

— Мабуть, підісланець Виговського.

— Ні, то Гарагуля з Прилук усюди вештається, куди вітер: у понеділок за Хмельниченка, у вівторок за Тетерю, а в середу за дідька лисого, як та, кажуть, баба, що в середу постила, а кобилу вкрала.

— Авжеж... Його, як того цигана, спитаєш: якої ти, старче, віри, а він: якої вам треба?

Коли довбиш нараз забив "дрібушки".

— Се вже до військового осаули... Час лавами становитися.

Коли з отаманського куреня якраз виходжає військовий осаула і повагом прямує до січової церкви. Трохи згодом виходить він з церкви з військовою великою корогвою. Так і заграла, полискуючи на сонці, свята корогва: на єдвабному полотнищі з золотими позументами — на середині сріблястий святий хрест, а по різках полотнища аж три місяці: срібний різок молодика, срібний повний місяць з всевидючими очима й ротом і місяць на ущербі; а на четвертому різку корогви — зізда, з якою "волхви путешествовали" на Різдво до Христа.

Вийшов осаула з сею корогвою і стає на майдані проти церкви.

Довбиш пробив двічі. Тоді товариство, усі козаки, що були на майдані, почали мерщій становитися у лави, кожне товариство проти свого куреня. Усі поздіймали шапки, як у церкві. Сонечко так і заграло на тисячах оголених головах козацьких. А чубів, чубів! — мов коси дівочі довгі: той закрутив свого чуба двічі або тричі за вухо, а кінець чуба ще до плеча теліпається, а у того чуб висить додолу, мов кінський хвіст, а де у котрих чуби позаплітані, як коси у дівчат, дрібушками, та тільки без кісників. Вуса теж деякі позакручувані за вуха, а інші мотаються на грудях і доходять аж до пістолів, що стирчать за широчезними шалевими поясами. А стяжки, стрічки з дівочих кіс у ковнірів аж горять на сонці своїми червоними, блакитними, зеленими, синіми і жовтогарячими сербами, мов веселки на небі після дощу.

А от і старшина виходжає з отаманського куреня. Довбиш вибиває їй шану своєю гучною довбнею.

Попереду не йде, а якось-то ніби "гряде", мов преосвященний владика з посохом,

батько кошовий отаман, пан Іван Сірко — з "великою" отаманською булавою; за ним суддя з великою срібною печаттю, писар з орлиним пером з "правого" орлиного крила, щоб перо писало одну "правду", і за ними другий осаула з "малою" булавою. Напоследок джура і посланець Юрася Хмельниченка — Івашко Брюховецький з листом, котрий він держав на голові, — велика шана низовому товариству!.. Уся старшина, як і козаки з курінними отаманами, без шапок.

Старшина низько, гречно уклонила на усі чотири сторони. Товариство їй теж уклонилось, але з повагом, мов у його спини не гнулись... Ми, мовляв, "громада" — "великий чоловік", а ви тепер наші послухачі: що дамо, те і з'їсте...

Упоперед подався сам Сірко. Се вже був не той молодий запорожець, щог зрісши у решеті з-під гусенят і слави лицарства своєю головою добувши, розказував у Мерехві на "улиці" про Жовті Води і слухав соловейка. Се вже був "великий отчизни рачитель", слава і гордості усієї України. Довгий вус вже трохи сивів, мов срібним павутинням пронизаний, а ясні арі очі світилися як молоді зорі, як і тоді, коли його у своїй маленькій коморі щоночі виглядала соромлива дівчина, тепер його пані Сірчиха, отаманова.

— Панове товариство! — гучно почав Сірко. — Славне військо запорозьке низове, до вас єсть діло.

— Добре, батьку! — вигукнули голоси по лавах усіх тридцяти восьми куренів. — Ми ділу раді...

— Спасибі, дітки! Пан Юрій Хмельниченко засилає листа до коша; кланяється усьому низовому товариству — і старшим, і молодшим.

— Дякуємо на поклони! А в чім діло?

— Прислав до вас молодий Хмельницький свого джуру — Брюховецького Івана.

— Еге, чуєш? — моргнув "дядько" козарлюга своєму сусіду, — до "вас", каже, значить до "нас"... Се як у писанії сказано: гарбуз мамі, а татові диня...

— А друге писаніє каже: Гей! Гей! Та не дома — куди мацну, все солома, — осміхнувся сусіда.

З-за старшини вийшов той, котрого назвали Брюховецьким. Се була ще молода, неперестаркувата людина, убраний чепурненько, а очі в його були такі ласкаві, що аж у душу лізли та й під серцем у тебе і в кишені zarazом мацали і буцімто тобі папки або кашки давали.

Він звинно, мов покоєвий пахолок, виступив упоперед і ввічливо вклонився на усі чотири боки і, знявши з голови лист, положив його обережненько на стіл, цю стояв серед майдану, мов той лист йому руки попик.

— У! Звинний чолов'яга! — моргнув "дядько" козарлюга. — Не старшині дає, а нам, усьому товариству... Сказано; говори, чорте, з паном.

— Та вже ж по писанію: дарма водиці з сухої криниці. Звісно: дешева риба — дешева й юшка... А наша юшка не з раків.

Положивши лист на стіл, Брюховецький звинно позадкував і застановився трохи поодаль від старшини.

— Ох, юшки просить, — сіпнув за рукав сусіда козарлюгу "дядька".

Тоді до столу зблизився Сірко і узяв лист. Потім обережно розпечатав його, обережно розгорнув, як піп євангелію, покликав головою і очима писаря.

— Вичитай лист до громади, пане писарю, — сказав він, даючи йому бумагу.

Писар, взявши бумагу, як кадило у попа, міцно викашлявся.

— На стіл! На стіл, пане писарю! — загули задні. — Бо нам заднім, задріганим, і не видно, і не чути буде.

— На стіл! Та читай голосно, як "Апостола" у церкві!

— Щоб і у Криму, і у Польщі, і у Москві чути було!

Писар, на той час Лаврін Кашпурович, змостився на стіл і почав оголошувати, неначе соборний дяк з амвони:

"Славного і непобідимого війська запорозького низового кошовому отаману, великому отчизни нашої рачителю і захитнику, панам курінним отаманам з паном писарем, усе́му старшому і меншому війська запорозького товариству доброго від Господа Бога здоровля і на ворогів перемоги і одолення бажаючи, з низеньким до землі поклоном ознаймую сим нижайшим писанєм моїм, що все ненавидячий добра душевний неприятель іще́ть того, як би між православними християнами любов братерську незгодою засмутити і із брани і кровопролиття радість собі і усе́му бісовському сонмищу учинити.

Чи давно наша мила отчизна, Україна-мати, вашими преславними і кровавими трудами і мого приснопам'ятного родителя державством на найвищий ступінь слави і могутності вознесена, всьому миру на удивлення і пострах із праху ничтожності і із ярма неволі грізно і прешлясно воочию явилася! І що ми бачимо нині! О тяжкий сором! О велике горе! Чи не здригнуться у гробі славні кості родителя мого і вождя вашого, коли духовним очам його наша бідна Україна явиться, як убога, запущена, сльозами і кров'ю дітей її, як дощем, залита? О хітони російських церковей, о мощах святих угодників печерських — о святих Києві скоро вороги наші жребій метати будуть. Відбирають у нас Київ, печери святіі..."

Послідні слова мов громом уразили громаду, і юна вся міцно, грізно колихнулася від лави до лави, від першого куреня до останнього.

— Як? Наші святі печери? Наш Київ?.. Хто відбирає?

— Ідемо на Київ! Не дамо Києва!.. Хто сміє!

— Згода, панове! Згода! Читайте далі!

— Не дамо Києва недоляшкам! Нехай вони луснуть! Сірко високо підняв булаву. Очі його грізно блищали.

— Панове громада! Дослухайте листа до кінця, тоді скажете вашу волю, — голосно промовив він, високо держачи булаву.

— Слухайте, слухайте, матері вашій! А то киями!

— Га-га! Жовті Води забули ляхи! Берестечко забули!

Булава ще раз піднялась і когось грожала... Буря стихла. Писар читав.

"А хто виною стількох нещастій отчизни нашої? Виговський Івашко! Виговський,

колись славного родителя нашого і ваш власний писар, а нині самого сатани служитель, що відірвав від нас всю тогобочную Україну.. Не повинні ми очі наші, видячи таке поруганє милої матері нашої, отчизни України, від стиду і сорому кривавими сльозами плакати? Чиєю злохитростею і злобою переслідуваний, наглою смертю погиб Мартин Пушкар, полковник полтавський, під самою Полтавою татарськими шаблями на смерть посічений? Єго, Виговського, злобою і злохитростію! Хто самовольством своїм заключив з Польщею постидні гадяцькі пакти, що знову Україну в неволю лядськую, як Ізраїля фараонам в дні они, передають? Він, духом і оком неситий вовк латинський, що в шкуру православної овечки одягнувся! І чого жде славне військо Запорозьке! Чи ви не чуєте, хоробрі лицарі, голосу мого славного родителя, голосу з могили: де ви, хоробрі мої низові товариші!..

— Ми тут, батьку! Ось! — не вдержали декотрі сиві вусаті діти, гукаючи з громади.
— Ще наші шаблі не заіржавіли!.. Ми тут! Ось ми!

Піднялось таке, що скільки не махав Сірко булавою, скільки не грозили курінні отамани киями, — нічого не помагало. Майдан клетотав, як Чорне море в хуртовину. Козакам здавалось, що вони чують голос Хмельницького і свої власні вигуки приймали за голос із могили старого Хмеля.

— Веди нас, батьку! Ось ми з тобою! Веди, як водив на Жовті Води, на Польщу, на Волощину!

— На Виговського за Хмельниченка! На Виговського за Київ!

Посланця Юрасевого, Брюховецького, козаки з радощів закидали шапками так, що він мало не віддав Богу душу.

VI

Геть-геть біліють гостроверхі намети козацького табору коло Чигирина. Запорожці не довго гаялись після того, як їм вчитали листа Юрасевого, і зараз почали лагодитись у похід під Чигирин. Сірко був такий отаман, що не знав спокою: у Сірка, як то казали, "діло горіло".

Ще й на світ майже не благословилося, ще Чигирин спав, а Сірко вже ходив тихою ходою коло свого табору, тяжко засмутившись...

— Бідна Україна! — міркував він сам з собою. — Правду пише Юрась, а може й не він — де йому! А його писар, або сей митець Брюховецький правду пише, що бідна Україна, як убога, запущена удовиця-нива, татарськими й польськими копитами коней потоптана, сльозами й кривцею дітей її, як дощем залита, знов в униженне впала і о святім Києві, як о хітоні Христовім, вороги метати жребій починають.

— А! От вже й Васюта Макогін, Яким Яворницький, і Павло Пелеха не сплять: щось коло коней пораються.

І згадалися йому давні часи, коли він ще був молодим козаком... Стоять вони коло Жовтих Вод, ще не знаючи своєї долі... І той Васюта Макогін стоїть з другими козаками в своїй лаві... От-от не за горами перша "потреба" з ляхами... Коли під'їжджає на коні

старий Хмель і дає Васюті свого перстеня, щоби скавав до Тугай-бея... О, яка то була кривава та перва "потреба" з ляхами при Жовтих Вод ах!..

— А дуже вже посивів Васюта... Та не одним вже куренем і верховодив він... Добрий козак — козарлюга... Та так його і вся Січ величає "дядько-козарлюго"...

Згадалась Сіркові і та "улиця" в Мерехві, де він розказував про Жовті Води, а потім помінялись хрестами з Юхимком Яворницьким.

— Гай-гай! Як давно се було!.. Тоді мати покійна, нехай царствують, показували мені те решето з-під гусенят, у котрому замість колиски вони мене колихали... А тепер, бач, з решета он куди я вискочив! Сина старого Хмеля на гетьманство садовлю... О, доле людська!

Тимчасом табір заворушився. Де-не-де коло наметів, поза возами, козаки порозкладали огонь і у великих казанах варили собі куліш. Із наметів стала виходити й старшина.

Вийшли із свого цяцькованого намету і посланці польського короля — Прокіп Верещака, Сулима і другі.

— От дивись, Юхиме, — треті півні прокинулись, зараз кукуріку закричать, — моргнув сивим вусом, показуючи на них, Васюта Макогін,

— Які півні, дядьку? — спитав Яворницький.

— Та он Верещака Прокіп, бачиш? З закрученими по-польськи "вонсами" та той білястий та гнучкий, як батіг з клоча Сулима... Вони, бач, блазні Виговського... Король "нобілітував" їх шляхтою, і от вони привезли до нашого пана отамана і до Хмельниченка "гадяцькі пакти".

— Та хто ж вони самі?

— Були нашими, як москалі кажуть, "хахлами", а тепер помазані лядським миром і стали ляхами. Се такі, про котрих в писанії сказано: "Діду! Село горить". — "Я торбу беру — на друге йду".

— Що ж то за пакти "гадяцькі", що вони привезли до пана Сірка?

— Е! Се така цяця, що й не вимовиш: від сих "гадяцьких пактів" Виговський Івашко вже не Івашко, а — "ми, з Божої ласки, Іоан І, великий князь княжества київського і українського"... Он що! "Великий князь"!

— А Верещака в його буде "великим дурнем"?

— Звісно... Адже ж сказано: дурневі і Бог не противиться.

— А я чув, що дурень і в Києві не купить розуму.

— Еге! То в Києві, а у Варшаві розум продають по злотому фунт. А! Бачиш, Юхиме? Про вовка промовка, а вовк у хату... Треті "нобілітовані" півні якраз до нас прямують.

І справді: Верещака і Сулима підходили до наших запорожців.

— Вітам почцівего пана отамана, — привітався Верещака.

— Здоров був, пане Прокопе, — пробубонів "козарлюга-дядько", — ти вже, кажуть, такий великий пан став, що тебе й рогачем у піч не посадиш.

— Хе-хе! — засміявся Верещака. — Пан отаман все жартує... Єго милість пан круль, нобілітуючи мене, назначив на уряд коморного чернігівського.

— Радий за тебе, пане коморний... Себто як сказано: сягай, цигане, через крупы до пшона.

— Хе-хе! Пан Васюта все приказками... А як ви тут повертаєтесь, як ся має его милість, пан кошовий Сірко?

— Повергаємось, як шевці перед кравцями, по писанію: не рада коза торгу, а кури весіллю, але мусять... Ану, пане коморний, і ти, пане Сулима, станьте лишень проти сонця, — весело моргнув вусом "козарлюга".

— А на що, пане отамане курінний? — спитали, дивуючись, Верещака і Сулима.

— Та станьте, будь ласка... Кажуть, що вас зробили шляхтою, як ото роблять діти із хворосту коників?

— То правда, — згорда промовив Сулима, — найясніший пан круль нобілітовав нас шляхтою.

— І на вас не гавкають собаки?

І Верещака, і Сулима засміялись.

Та ну-бо, Прокопе, будь ласка, стань проти сонця, — не переставав "козарлюга".

— Та на що тобі? От упився як оса!

— Як на що? Люди таке кажуть, що я й віри не йму.

— А що таке? Про мене?

— Та про тебе ж і про других... Кажуть, що в тебе тінь стала довша, як тебе пошили у шляхту... Ну-бо, стань проти сонця — я подивлюсь.

Яворницький і другі козаки так і покотились...

— Пошили у... шляхту... От утяв!

Верещака і Сулима згорда накинули очима козаків і пішли до свого намета, бренькаючи шаблями.

— То-то! Кисле? — засміявся й сам "дядько". — Прийшла свиня до коня та й каже: "ось-бо жеребець я!" А кінь до неї: "і ніжки тоненькі, і ушеньки клапоушенькі, і шерсть не така, і сама як свиня"...

— Ідуть! Ідуть! — почулись вигуки з табору. — Сам Виговський з старшиною.

З гори, від Чигирина, спускалась чимала купа людей. Усі були на конях. Попереду, виграваючи вороним конем, під багатим чапраком, їхав Виговський. Гетьманська булава здалека блищала на сонці дорогим камінням. На шапці так і горіло діамантове перо. Поруч з ним їхали полковники правобережної України і пани-ляхи найвищого кодла.

Тимчасом із козацького табору виїжджала кіньми немала купка, людей. Перед держав Сірко на мишастому, як колись у старого Хмеля, жеребцеві, я коло його боку на білому коні з довгою як у лебедя шиєю виступав Юрась, а поруч із ними полковники, курінні отамани, Брюховецький і друга старшина. Юрась за послідні роки після того, як ми бачили його у Чигирині з старим Хмелем, так і не дійшов до правдивого козака: безвусий, тоненький, щуплий на тіло, він здавався все таким же хлопчиком, як і перше, а поруч з широкоплечим вусатим Сірком — сказали б, що то переодягнена хлопчиком дівчинка.

Загули військові труби.

І та, і друга купа наближалась, і всі зійшли з коней. Віддавши чолом, обидві купи ще трохи зблизились. Виступивши трохи з своєї купи, Виговський коротко об'явив, що він мусить відчитати війську і українському народу "гадяцькі пакти" і постанову варшавського сейму про велике князівство Руське.

На високому помості, покритому голубою китайкою, стояв Сулима і читав... Васюта слухав:

"...щоб не було унії.

Митрополит руський, з чотирма руськими владиками, по арцибіскупі гнізнинським має засідати в сенаті.

Гетьман Великого Князівства руського український має бути першим київським воеводою.

Воевод і сенаторів вибирати не тільки з римлян, але й з русинів..."

— Із яких се римлян? — знов смикнув за рукав Брюховецького "козарлюга"...

— Із латинян — із ляхів.

— Так і моя кобила попаде в сенатори, бо вона ірже по-латинськи?

— Не жартуй, слухай!

"Церкви і монастирі з доходами їх, — читав Сулима, — повернути знов Русі... І Русь має мати свою академію, метрики, канцелярії і типографії, де би були і руські учителі.

Самоволлю і проступки, заподіяні під час війни, пустити в амнестію, інакше мир буде зломаний.

Податків їм до корони польської не давати.

Україна по обох боках Дніпра ні під чиєю властю не має бути, тільки під управою самого гетьмана.

Король, по свідоцтву гетьманському, повинен козаків нобілітувати, і для того мав би гетьман всі сто людей, гідних шляхетства.

Коронним військам в Україні не вільно консистувати, хіба в потребі, і то гетьман малоруський ними командував би"...

Поки читались ті "пакти", Виговський, стоячи супроти Сірка і Юрася, мов кіт за горобцями, слідив очима за запорожцями. Він бачив, як вони переглядались, здвигали плечима, а деякі вже й бубоніли сердито. А як почули вони про те "нобілітоване" козаків у шляхту, то загорілись як порох.

— Нас у шляхту! Не діждете!.. Себто щук у вершу...

— Се щоб на нас люди пальцями показували, як на мічених поросят.

— Нобілітуйте мого Рябка!

— Зробіть шляхтянкою попову сучку!

— К нечистій матері сего дяка з "патлами"...

— Не з "патлами", а з "пактами"...

— Чхать я хотів на його "пакта"!.. Ох — ускочив на голубу китайку, як попів цуцик на дзвіницю, та й гавка на козаків!

А з голубої китайки Судима не переставав "гавкати": "Козацькому же війську по волостям королівським, духовним і сенаторським консистувати вільно.

Гетьману українському монету бити на оплату свого війська у всякій потребі."

— І монету бити, і ляхів бити, і зрадників бити! — так крикнув Макогін "козарлюга", що Сулима трохи не впустив з рук свої "пакти", а у Виговського щоки мов крейдою покрились.

— Геть з козацького амбону, непроханий паламарю!.. По потилиці його! — кричали другі.

А Сулима, червоний як печений рак, читав: "Корони польської панам козаків на раду покликати і старатися отворити хід водний до Чорного моря"...

— Годі! Годі, в нас вуха не польські!

— А щоб вам позакладало! — огризнувся Сулима.

— Геть же з китайки, лядський попихачу! По шиї його!

Усе радне поле застогло стогоном. Галас і метушня настали такі, що нічого було й думати дочитати "пакта".

— У вогонь проклятущу бумагу!

— Геть з китайки, нобілітований перевертню, шляхетський лаполізе!

— Зась, хлопи!.. Щоб вам заціпило! — огризнувся знов Сулима.

— Га! Хлопи! Вже й тепер ми хлопи! — аж захрипів Васюта "козарлюга", хапаючись за шаблю. — Так от же тобі на!

І він з усієї сили рубнув по білястій "нобілітованій" голові. Сулима впав, і на голубу китайку ринула як з джерела "нобілітована" кривця шляхетного Українця.

Запорожці мов збожеволіли і кинулись на виговців.

— У пень рубайте перекинчиків!

— Січіть шаблями до ноги крамарів, що продали ляхам святий Київ.

— Ось вам за Київ! Ось вам за печерських угодників!

Де був козацький круг, там лежали мертві. Виговців мов вітром здуло і сам Виговський десь у ката провалився. Деякі були кинулись навздогін до Чигирина, щоби "дістати самого".

— Годі, дггки, проливати хрещену кривцю, годі! — крикнув Сірко. — А христопродавець і сам пропаде, як собака на ярмарку.

Він сів на коня і повернув до табору. За ним Юрась і друга старшина.

— Геть від сего нечистого місця, — оглянувся Сірко на вбитих виговців. Сурмачі-дітки, трубіть до ради, до військового кола.

Сурми засурмили, і запорожці й другі козаки становились у лави.

— А де ж Чигиринці? — оглядались деякі козаки.

— Еге! Побігли в лози пасти кози, — кинув Макогін.

— І добре: баба з воза — кобилі легше.

— Авжеж тепер нам гарбуз не покотиться, та і в писанії сказано: щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати, — додав Макогін.

— Що ж тепер Виговському від ляхів буде? — спитав Павло Пелеха. — Як?

— Як? Як сорочці на лозі. Писано-бо є: не пхай пальці межі двері.

Сірко і Юрась стали під корогвою. Сірко підняв булаву.

— Панове товариство і всі хрещені люди! — гучно промовив він. — Кого волите на гетьманство?

— Хмельницького Юрія! Юрася! Хмельниченка! — загуло по лавах.

— Лебединий вік та журавлиний крик! — вигукнули декотрі.

— Тю на вашу голову! — озвались другі. — Се ж не на кошового, а на гетьмана гукаєте, здорові були!

— А хіба ж і панові гетьманові не треба лебединого віку та журавлиного крику?

— Та вже ж! Не обійдеться Великдень без гречаної паски, — додав Макогін.

— А де ж корогви? Вибирайте нового гетьмана, вражі діти!

Зараз козацькі корогви так і вкрили Юрася з конем.

— А де ж клейноди військові? Де булава, бунчук? — догадались козаки.

— Овва! Прокинулись, як вже сонечко сіло, — пробурчав Макогін. — Так гоніть, вражі діти, поки "нобілітовані" не втекли з булавою й бунчуком до Варшави.

Деякі запорожці вскочили на коней і погнали до Чигирина. Аж їм назустріч вже неслась чимала юрба козаків, і передній ще здалека махав над головою бунчуком і булавою.

— Везуть, везуть клейноди!.. От тобі й "нобілітований" гетьман, — сміялись запорожці, — ні юшки йому, ні петрушки.

Пригнавший з Чигирина козак подав булаву й бунчук Юрасеві.

— Насилу взяли, чи сам віддав? — спитав Сірко.

— Сам, пане отамане, та іде й додав: мерщій, каже, міняйте булаву на московський кнут, а то її татари вкрадуть.

— Мели, не снідавши, не обідавши, — усміхнувся Сірко. — А сам він де?

— Утік в Польщу, як собака з осмаленим хвостом, і жінку тут покинув: вона заперлась у замку з своїми покоївками та деякими челядниками.

Сірко, не рушивши ні обозу, ні наметів, зараз потяг до Чигирина з своїми запорожцями. Поруч із ним їхав і Юрась, веселий як дитина: не думав і не гадав небога так скоро вигнати вовка із кошари; а він не тільки сам утік, та ще й зуби свої покинув у кошарі — булаву і бунчук... І Юрась грався сими цяцками, як дитина ляльками.

Назустріч їм виступали з города попи з корогвами, хрестами і свяченою водою, а із усіх городських церков гудів і переливався у повітрі такий передзвін, як то буває на Великдень, або на водохреще, і Юрась не чув, як із очей його лились сльози і лились, дрібними діамантовими краплями, розбиваючись о гафтований шовками й золотом чапрак його білого як сніг коня.

А Сірко мимоволі згадував свої молодощі, своє колишнє сирітство, своє решето-колиску...

Ой люлі, люлі, мій Івасечку,

Ой люлі, люлі, удовиченку...

А його козаки вже добували гармати чигиринського замку. Брама замкова скоро

була пробита, і на стіні вже маячило біле полотнище.

— Згода! Згода! Самі здаються на нашу ласку.

Коли Юрась і Сірко зближались вже до розчиненої замкової брами, назустріч їм ішла, спотикаючись і гірко ридаючи, якась пані в дорогій польській сукні. Юрась остановив свого коня, і пані припала до його стремена.

— Не карай його, не карай, мій любий Юрасику! Зглянься на мене... Він не ворог України, не ворог, Богом заприсягнув, — не карай його!.. Він тільки Москві не йме віри... Не йми і ти їй віри, Богом тебе закликаю!

Щось здавило Юрасеві серце... Він чув десь сей голос... А де? Коли?

— Юрасю! Юрасю! Згадай, як ти маленьким хлоп'ятком любив мене, згадай, як ми тебе з Катрунею пестували й леліяли, як мізинчика...

Юрась пізнав голос сеї польської пані, колишньої приятельки його старшої сестри Катрі, що була потім за Виговським Данилом.

Се ж і була пані Виговська, тільки не Данилина, а Іванова, що не далі як за хвилину за дві до сего була пані гетьманова і ще сьогодні думала доскочити такого титулу: "єя українське великокняжеське височество"...

Гай-гай! Воно було...

Воно було, та поплило, —

Його не вергати...

Юрась згадав, як ся пишна пані колись леліяла, пестувала його маленького, і жаль обгорнув його серце... По собі вже зазнав він, що таке людська доля, і що вона часом з людьми виробляє...

— Не плач і не бійся нічого, сестро, — ласкаво промовив він. — Чоловік твій, пан Іван, поїхав у Польщу, і будь певна — я не забороню тобі їхати до його, коли ти схочеш.

Пані Виговська з несподіваних радощів знов приникла до Юрасевих жовтих з золотом сап'янців.

— Годі, годі, сестро Оленко... Я не забув давнє — я не твій ворог...

VII

І от удруге сидить Юрась на гетьманстві у Чигирині, там, де сидів і його батько, старий Хмель, до котрого залицялись королі й кесарі, хани й султани, пани й державці цілого світу. І не диво! Не треба було йому, як тому римському Помпееві Великому тупати об землю ногою, щоби "із землі вийшли легіони"... Досить було йому майнути булавою та крикнути: "Діти! За мною!" — і його обгортали десятки легіонів...

І от ся чарівнича булава тепер його синові дісталась... Химерний Сірко, мабуть, витяг її з свого решета і подарував Юрасеві, а сам, як ото співали колись у пісні:

Стрепенувся та й полинув —

Тільки вітер чубом має...

Треба тепер і Юрасеві майнути тільки чарівничою булавою... Так ні — не та його доля — не батькова доля.

Після того, як Виговський, піймавши облизня з "гадяцькими пактами", п'ятами покивав з Чигирина і Сірко посадив Юрася на гетьманство, Москва послала воєводу Бориса Васильовича Шеремета з великим військом у тогочасну Україну — привернути її під підніжжя його царського пресвітлого величества аж по самі Карпати і по Львів.

З високої високості своєї Шеремет глянув на Юрася і на його гетьманство... Що йому Юрась! Що йому Україна!

— Я пройду, — сказав він Юрасеві на раді, — яко меч Божий аж до Львова, і крикну: "Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи!" — а самого короля в кайданах приведу у Київ... Готовся, пане гетьмане, бути моїм підручним.

Юрась усміхнувся на такі похвальби Шеремета.

— Я його підручний! — розсердився Хмельниченко. — Він пише у Москву: "Холоп твой государев Борька", а я — "гетьман України рука власна".

Почув се Шеремет і розлютувався.

— Що, гетьман! Хлопець! Сему гетьманові краще гуси пасти, як гетьманувати!

— А, гуси пасти! — прочувши те, заскрипів зубами Юрась.

— Так я ж тебе, холопе, заставлю курчата пасти у кримській неволі! Я тобі, ідоле, заллю за шкуру сала!..

І він залив Шеремету сала за шкуру, та так залив, що двадцять літ Шеремет сидів у кримській неволі і пас не те що татарські курчата, а пас би й поросята, коли б у татар були свині.

Юрась підвів так, що у Чуднова польські жовніри і татари завдали Шеремету такого чосу, що не тільки московське військо у пені порубали, а й самого Шеремета, мов качку на гнізді, живцем узяли і погнали у Крим гуси й каченята пасти — і він пропас їх там — не мало, не багато — двадцять літ... Он якої халепи наробив йому той "гетьманишка".

Після такої халепи Юрасеві нічого іншого не залишалося, як покивати п'ятами Москві і йти до ляхів...

І от він вже утретє на гетьманстві, тільки з ласки короля.... Під його булавою нові легіони з паном Тетерею і з ханом Нуредином... Юрась вже перебрався з своїми легіонами з правобережної України в лівобережну і йде брати у Москви усю Гетьманщину від Глухова й Харкова аж по саму Січ...

Ох, стережись, Юрасечку: у Січі сидить Сірко, а в його чарівниче решето...

Ніч давно вже обгорнула землю, а Юрась не спить. Он його легіони, польські й татарські, окопались коло Дніпра... Вранці він поведе їх проти московського боярина Ромодановського та проти московських попихачів — Якимом Сомком та Васютом Золотаренком...

— Ромодановський... Ох, москалю! Ти вже не пошлеш мене гуси пасти, як посилав Шеремет, а тепер сам пасе у кримській неволі...

Так міркував, нудьгуючи, Юрась вночі, на березі Дніпра, не глядючи на той бік, на високе правобережжя...

— О, доле моя, доле моя! Яка ти щербата? Десь маленьким, моя мати, в руті мене купаючи, любистків жаліла...

А сон все не йде до його... Не спалось йому сю ніч у розкішному наметі, цю подарував йому його приятель і підручник Нуредин-хан; і от Юрась, тихенько покинувши свій табір, сидить тепер на березі "своєї" ріки — "своєї"... Чи його ж вона?

— Моя, моя! Мій Дніпро і Україна моя... Тільки Галочка... і моя, і не моя... Не моя, не моя!..

Він глянув на той бік Дніпра, на кручі й на скелі... А Дніпро все рине і рине на Низ, до Січі, до Чортомлика, до Сірка, до моря... Там йому і згинуті на віки і віки, як гине кожде мале, еднаючись з великим, як гине кожна людина у домовині, кожна хвилина у годині, кожна година і роки, і століття — у вічності...

— А може згине й Україна у великій великості, коли з'єднається з нею... Так і батько казав перед смертю, а потім перед громадою казав не те...

Юрась похитав головою.

— А Дніпро не згине, хоч і він, мов жива людина, з очеретами розмовляє...

Юрась кинув у воду суху очеретину й замислився...

— Не вернутись до мене отій очеретині, як не вернутись з моря дніпровій воді, як не вернутись тому, що казала мені у ту ніч Галя... Не вернутись... Ніщо у світі не вертається, і та ніч не вернеться, а хоч і не вернеться, так ніколи не забудеться...

Він так заломив руки, що аж пальці хруснули.

— Гей-гей! Не буде мені ні забуття, ні вороття...

І сумує Юрась, тяжко сумує, на свою долю нарікаючи.

Чого ж йому сумувати, чого на долю нарікати? Ще недавно пані Олена Виговська, гетьманова, припадала у Чигирині до його жовтих сап'янців, бо під ті сап'янці впала тоді, підклонила уся Україна, і ті жовті сап'янці мали право топтати її від Глухова і Харкова до Чортомлика, від Києва і Чигирини до Карпат і до Львова...

— "Beati possidentes"! — згадав Юрась бурсу.

А чи не з ласки Сіркової був він "beatus possidens"? Чи не з Сіркового решета впала до його сила й право топтати жовтими сап'янцями усю Україну?..

— Ні! З ласки Божої та батьківської, Богданової...

І переносяться перед його очима послідні часи й послідні турботи.

Дивись, Юрасю, дивись! І він бачить духовними очима: уся Україна під його жовті сап'янці підтопталася, поверглася ниць... Не йдуть під ті сап'янці тільки його ж родичі — Васюта Золотаренко та Яким Сомко з своїми полками...

Та дарма! Вранці я й їх підтопчу під себе, як сухе перекотиполе, та з ними й того приятеля їх, Ромодановського, обсмалю татарам на ковбаси... Нехай їсть московські ковбаси мій приятель, Нуредин-хан... Стережись! Шеремет досі мене згадує у

Бахчисараї...

А сум все не покидає Його... Від сорому й злості бліді щоки йому червоною кривцею горять...

— У монастир, у монастир, у ченці піду, хоч і підтоптав би під свої сап'янці увесь світ...

На що йому сей світ і тая слава, і булава, і усі клейноди, коли він сам упевнився, що він... не чоловік... коли він — каліка зроду, євнух від самої купелі, від самих пелюшок!..

До тієї весняної ночі він не знав, що таке кохання... А у ту ніч пізнав; та бодай було зроду-віку того не знати! У ту ніч, як несподівано спіткав він Галю яснооку у саду коло ставка, пізнав він собі на муки, що таке любові, що таке кохання; пізнав, що давно вже кохав ту яснооку, тонку, як тополенька, дівчинку — і прокляв своє життя за те, що тоді пізнав... Краще б було не знати...

Душно було у ту ніч; він і вийшов у сад... За ставком, у кущах, щебетав соловейко. На ставку, по купинах та між очеретом, жаби неначе скажені квакали та брехекали, мов у їх була "вулиця" — та вулиця шалена... Пахло м'ятою та любистком... Коли зирк — Галя у біленькій сорочечці з добрими коралями стоїть під кущем калини, у самого ставка і, мабуть, прислухається до соловейка...

— Юрій... пан гетьман, — мов жахаючись, тихо промовила вона.

— Я не гетьман, Галочко, а Юрій...

І він взяв її за руку... Мов огонь передався йому від її маленької, холодної рученьки...

— Тобі холодно... Он і рученька холодна... Сядьмо...

Вони сіли на траві.

— Може й ніжки замерзли?

Він помацав її ніжки у шовкових тоненьких черевичках і шовкових панчішках... Чом не помацати? Вона ще дитинка: їй тільки чотирнадцять мине після клечальної неділі...

— Ти по росі ходила, Галочко... В тебе ніжки й панчішки мокрі... Дай, я їх трошечки висушу...

І став гладити їх руками, а потім не зчувся — як і гарячими губами...

А тут його голова закрутилась, і він усе забув... Чи то сон, чи то вони обоє зомліли?... Чи то небо розверзлось?.. Не знає... забув... себе і усе забув...

Пам'ятає тільки тепер, як вона уся горіла й палала, пригортаючись до його і тулячи його голову до свого лона... А устоська її, як листячко на калині, шепотіли:

— Мій гетьманчику! Мій козаچه! Мій любий!..

"І вона мене цілувала, а слізоньки її капали на мої руки, коли вона й до них припадала личком і гарячими устоськами, — згадувалось тепер Юрасеві. — Чи то був сон?"

Так: і сон, і не сон... Силує себе Юрась усе згадати, і не може... Чує, здається, й досі, як цілісіньку ніч тьохкав соловейко, як переказились у ставку усі жаби, як Галя припадала до нього, до його колін, пестила його, і вже як на світ стало благословлятися, щезла, мов у небо полинула, мов у ставку втонула, обернувшись

мавкою, русалкою... А він сидів на траві під калиною і, стогнучи й плачучи, кляв свою долю шербатую, проклинав і батька, й матір:

— Мати проклята! Чом ти мене маленького не задавила? Чом, купаючи в любистку й руті, своє, батьком прокляте дитя не втопила? Хто й тебе прокляв, щоб привела ти на світ не дитину, а гадину? О, та й не гадину: і гадина щасливіша від мене! Я й гадини не варт, послідньої комашні Не варт, бо щастя родинного не зазнаю...

Він стрепенувся... Що се таке? Де він?.. Там, за його табором, загула й завила труба, за нею друга... Невже ж починається? А він, гетьман, далеко від своїх легіонів... Се його труби кличуть...

Він немов прокинувся і раптом піднявся з землі...

— Мене шукають... Де гетьман? Се Москва йде на мене... До збруї!..

Він кинувся до табору. Назустріч йому скакали Тетеря й Васюта Макогін з гетьманським білим конем у поводу.

— До збруї, пане гетьмане! — кричав Тетеря. — Зараз бій буде!

VIII

Юрась, мов спросоння, глядів на Тетерю і на старого Макогона. Чари ні тієї весняної, ні сієї ночі ще, здавалось, не покинули його.

— Бій, кажеш, пане Тетере? А з ким?

— Ромодановський з Москвою наступає і Сомко з козаками.

— Хіба язика привели?

— Ні! Ти ж, пане гетьмане, ще з вечора велів вислати у степ дозорців, а тепер, як тільки на світ благословилося, вони й побачили, що московське військо сунеться мов ліс, — і комонники, і колійники, і рейтарія — сила велика, аж земля, кажуть дозорці, стугонить.

— А Сомко? А Золотаренко? — сих більш усього ненавидів Юрась.

— Золотаренка не запримітили, а Сомко йде з своїми переяславцями.

Від табору скавав гетьманський джура з гетьманським убранням і з булавою.

— А наше військо готове до бою? — спитав Юрась.

— Готове, пане гетьмане: і мої жовніри, і німці ждуть тільки твого приказу, а козаки вже й табір покинули.

Прискакав і джура з булавою. Скоро Юрась одягся в гетьманське убрання і скочив на коня. Джура подав йому булаву. Вона так і засяяла, мов жар на сонні, котре тільки малою скибочкою визирнуло із-за лісу. Се була та дорога булава, вся обсипана сапфірами, котру польський король прислав старому Хмелю після того, як велетень України страшенно знищив військо короля під Корсунем... Добрий подарунок від того, кого старий Хмель облупив чисто, не вважаючи на його королівську пиху...

— Почекай же ти, гадюко! — мов з собою розмовляючи, стиха промовив Юрась.

— Хто, пане гетьмане? — скинув на нього очима Тетеря.

— Сомко, гадюка за пазухою.

Скоро Юрась і Тетеря настигли своє військо. Ще здалека, піднявшись на горбик, вони побачили, що буцімто дві хмари сунуться одна до другої. Там, на схід сонця, вставала курява, і вітрець гнав її на полудень. Куряву ту піднімала московська піхота своїми чоботищами. Із-за куряви блищали на сонці то золота хоругва, то криця алебард і бердишів.

Назустріч хмари з Московщини сунулась друга хмара тогочасної України. Та хмара, здавалось, вигнала поперед себе два величезні крила: то Корсунщина і Білоцерківщина посилала супроти московської хмари своїх синів-козаків — полки корсунський і білоцерківський. Трьома величезними лавами сунулись ще три полки Юрасевих легіонів.

Юрась глянув на свій табір. Там окопались великим валом його "німці" — ляхи у німецькому убранні. Вздовж валу, поміж возами, стояли Юрасеві гармати.

— Так окопував свої резерви блаженної пам'яті родитель твоєї милості, — вказав Тетеря на окопи.

— За такими окопами ще позаторік Нурединова орда в двадцять тисяч нічого не могла подіяти з Сірком, у котрого, не було й п'яти тисяч шабель і мушкетів, — додав Макогін.

Усе поле покрили тогочасні Юрасеві полки козацькі. Червоні й блакитні жупани, жовті й зелені широкі шаровари, смушкові високі шапки з різнобарвистими верхами, здавалось, аж кричали у вічі.

А там далі, на перестріл або й на два із лука, тихо, мов живий ліс, сунулись московські роти — піхота, лава до лави, з хоругвами, мов у Москві "крестный — як то кажуть — ходь". На крилах сього лісу з хоругвами вигравали на конях Сомкові переяславські козаки, мов викликаючи на герць тогочасних братів-козаків. Далі за московською тяжкою піхотою сунулись московські комонники, копійники і рейтарія, закриваючи собою не одну сотню гармат.

З того часу як московське військо з соромом полягло у кривавім бенкеті, коло Чуднова і самого Шеремета полоняником татари погнали у Крим, Москва обережно посилала свої роти на Вкраїну, і вже не тисячами, а десятками й сотнями тисяч. Так і тепер супротив Юрася і його жовнірів польських з козаками.

Юрась і Тетеря, зупинивши коней на високій могилі, пильно оглядали поле битви. Здавалось, і ліку не було московським силам...

Тихо, тихо, але грізно сунеться Москва...

— Сарана, чиста сарана, бий її кат! — сердито кидає слово "козарлюга" Макогін.

Ближче й ближче зсовуються обидві страшенні сили...

Польські жовніри, що заповняли передні лави Юрасевого війська, не в силах дивитися у вічі москалям... Вони вже так близько, і жовнірам здається, що москалі дивляться на них згорда, з презирством... Гонор не дає їм видержати часу...

— Hurra! — крикнули деякі: — Niech ginie Moskal! Niech ginie!

І вони, мов божевільні, ринулись вперед, блищачи на сонці гострими шпилями копій і барвистими значками, мов то у повітрі замріяли тисячі метеликів.

— Або добути, або дома не бути! — в один голос ревнули корсунці й білоцерковці і, як вихор, понесли на московську піхоту.

Залопотіли мушкети. Пороховий дим закрив на хвилю московські передні лави. Московські кулі збили з коня не одного жовніра, але й не одна московська голова полягла перед своєю лавою, котра ніби розірвалась, переломилась, подалась назад...

— Стройся! Сомкнись! — щось загуло там, і лава знов стала як стіна плече в плече, нога в ногу.

А вбиті валялись на землі перед лавою, а недобиті стогнали й корчилились...

— Niech ginie Moskal! — знов перехопилось поміж жовнірами, і знов налетіли коні на московську лаву.

Тепер вже йшла рукопаш вздовж і впоперек всього поля битви.

А гірше, страшніше бились на обох боках: то мов скажені різались п'ять полків козаків Юрасевої руки з своїми братами — з козаками Сомкової и московської руки. Вже ті і другі спотикались об мертві тіла, давили ногами і кінськими копитами недобитих; а поле битви ще ні за ким не зоставалось: воно було — поле мертвих, їх здобич...

— Стройся! Сомкнись! — не переставало звідти.

— Niech ginie Moskal! Або добути, або дома не бути! — гуло звідси.

Юрась і Тетеря не сходили з високої могили, звідки як на долоні видно було, яка різанина йшла на полі. Булава ніби тремтить у руці молодого гетьмана. Над ним тріпалось у повітрі довге чорне волосся високого бунчука. Поруч з Юрасем і Тетерею стояли власні гетьманові трубачі, сурмачі й джури.

— Добре, добре, — ніби з собою розмовляв Юрась. — Наче подається Москва... Чи не вкинуть їй у пельку моїх краківських "німців", щоб мерщій подавилась?

— Ще рано, пане гетьмане, — сердито кинув Тетеря.

— Як рано! Давно вже настав час!

— Не настав... Боротьба ще поки рівна... Москві щось не везе...

— А мені здається...

— Рано, рано! Хіба ж його мосць пан гетьман не бачить, що лукавий Ромодан ще й до половини не витрусив із своєї торби своїх москалів? Він ще й комонників не пускав у діло.

— А мені боязко, що мої не вдержать — слабнуть.

— Ні, ні! Його мосць, пан гетьман, бачить, що московська передня лава вже погнулась і порвана на шматки, а он наші Чигаринці і полки черкаський та уманський вже зчепились з московською рейтарією.

Тепер і Юрась бачив, що його рука брала верх над рукою Ромодана й Сомковою. Московські лави, мов на їх щось страшне дмухнуло, заколихались... То смерть їм дмухнула у вічі... Ї не диво! Над кривавим полем вже плавали орли і друга чорна хижа птиця; мов голодні собаки, вона вже чула здобич і поталу і крутилась над полем. З того боку Дніпра, широко розпростерши сажневі крила, зі зловісним клекотом неслись білошії беркути. Стогін недобитих рвав душу. Посиротілі коні, шукаючи своїх вбитих

господарів, жалібно іржали, мов маленькі жереб'ятка, що утерали матку.

А Юрась стояв на могилі, мов причарований... Він забув ту чарівну і прокляту ніч, коли він пізнав, що таке кохання і що він — не чоловік!..

"Ні, тепер я більший ніж чоловік! Я — victor, я — possidens... Нехай би тепер вона подивилась на мене..." — Се так співало щось у його в серці.

— О, не одна тепер московка заплаче по своєму москалеві, — тихо сказав один сурмач другому.

— Та и не одна Полька й не одна козачка гірко плакатимуть, — додав другий.

Коли чують — щось загриміло позаду Москви, Передні й задні лави їх мов вітром віднесло в обидва боки, і чисте стало московське поле: покривали його тільки мертві люди й коні та недобитки...

І в той мент гримнуло щось таке страшне, що, здавалось, земля потряслась або репнула... Коли ще і ще загриміло, і хмари білого диму вкрили і землю, і небо...

Се Ромодановський ізригнув смерть із сотні московських гармат. Кулі рвали землю, картеч пищала й вищала, — і козацькі Юрасеві ряди, його жовніри й піхота падали на землю, як снопи, цілими валками.

Булава мало не випала з рук Юрася...

— Господи! Свята Покрово!

Тетеря прожогом помчав з могили. Він заздалегідь махав своїм турецьким запоясником, кричачи в весь голос, щоб ближні полки, чигиринський і другі, з котрих цілими вулицями клали загертво московські кулі, вклонились поза вали табору, де засів за гарматами німецький Юрасів полк. Могила, на котрій стояв молодий гетьман за своїм правим крилом, була ніби прикрита полками корсунським і білоцерковським; і Юрась стрілою полетів до них, а за ним хорунжий з військовою хоругвою і сурмачі. Але пізно вже було: усе його військо подалось назад.

В Юрасеві разом прокинувся батьків дух.

— Вище, вище світи моєю хоругвою! — кричав він до хорунжого. — Вище, щоб знали й бачили, де я і щоб, як бджоли до матки, злітались до мене мої козаки... Я сам поведу їх: се будуть мої Жовті Води!

— Панове козаки! — тим часом кричали полковники і сотники. — Крийтеся за лісом від картечі.

— Дайте місце і нашим гарматам! Нехай і вони заговорять!

— Розступіться, панове, направо і наліво! Розступіться!

Хвилина — і білий дим з Юрасевих гармат обгорнув і вал, і увесь табір. Кулі цілими вулицями пронизали московські густі ряди.

Юрась з булавою в одній руці і шаблею у другій мчався прямо на московські лави, кричачи не своїм голосом:

— За мною, моя Україно! А не то... нехай моя голова гине... Я полину на той світ до батька і скажу, що нема вже на сім світі нашої України!

Ближні козаки рвонулись за ним. Васюта Макогін упередив усіх.

— Панове молодці! Захистимо нашими головами нашого гетьмана і нашу неньку

Україну! — кричав він, не вважаючи на те, що із рани його на щоці густо капала кров, красячи його довгого сивого вуса.

Та ба! Пізно прокинувся у сина Богдана Хмельницького великий дух батька. Одна частка Юрасевого війська стіною обгорнула свого гетьмана і Тетерю, захистилась трохи лісом і вистроїлась до бою. Другі ж полки, чуючи смерть за стіною, мимо свого табору кинулись до Дніпра. Дарма надія! Московські копійники й рейтари укупі з Сомковими козаками неслись за ними по п'ятах, а роздратована козацькими натисками, а гірш усього боем з окопів піхота невдержимо, незупинно лізла на самі окопи, рукопаш билась на самих гарматах з пушкарями і загатила собою увесь табір. Гармати замовкли. Юрасеві "німці" збились у купу поміж возами, за одного вбитого товариша клали на смерть по п'ять, по десять москалів, не даючи їм ні на п'ядень своєї землі, — і всі до одного полягали там, тільки б не знати московського полону, котрого вони боялись гірш, ніж кримського й турецького... холодна Сибір!.. Табір аж курився від гарячої крові людської. А що там було, за табором, на тому березі, де ще ніччю й сим ранком сидів Юрась, то споминаючи чарівничу весняну ніч з Галею коло ставка під калиною, то проклинаючи свою гірку долю, що там діялось?

"Ті всі п'ять полків козацьких, — доносив Ромодановський, — і всі лави польських жовнірів за Божою волею і твоїм, великий государю, твого царського пресвітлого величества щастям, за моїм же, холопа і раба твого Гришка Ромодановського невсипучим оком, були відперті до Дніпра і своїми тілами загатили його так, що води тієї ріки виступили із своїх берегів..."

А сучасник тієї події "Самовидець" в літописі своєму пише, що тіла загнаних у воду "так Дніпро наповнили, що за людом мало й води знати було..."

Але ж така лиха година та нещаслива, на їх безголів'я, і на цьому не скінчилась. Мов зла сарана налетіли задонські Комлики із своїм ханом Дундуком і цілим дощем стріл почали обсипати бідних вояків. Стріли наче величезні веретена з пір'ям на кінцях стирчали із війська Юрасевого. Коні теж бились у воді і, потопаючи самі, топили і бідне козацтво.

— Новий фараон помирає і його фараонське воїнство... Коня і всадника вверже в море... Ох, Юрасю, Юрасю!

І вода у Дніпрі зачервоніла козацькою кривцею.

"І так там, — пише "Самовидець", — загибло війська з руки Хмельницького, так козаків, як і ляхів — тисяч більше двадцяти, що аж від смороду трупів до Дніпра трудно було приступити, а інших трупів аж на Запорожжя позаносило..."

А де ж той, котрого щербата доля і безталання занапали не двадцять тисяч самого дорогого, що мала Україна, її квіти-діти, а саму Україну:

Край щасливий, край веселий, та й занапали...

Он де він... Вже над вечір іде він берегом Дніпра. За ним — невеличка купка козаків і Тетеря. Вже недалечко, по тім боці, Черкаси. Юрась дивиться так, як тільки може дивитись бідна-бідна людина, лихом пририта та ще й на лихо недобита... Хай би краще добита була!.. І без того бліде лице його мов сірим попелом припало.

Перетомлений кінь ледве-ледве посуває тоненькими ніжками, понуривши голову, а з очей його тихо-тихо ринуть сльози. А в самого Юрася й сліз нема, а може вже й не стало. Очі йому сухі-сухі, аж пересохли, як пересохли й губи, почорніли, мов земля. Іде він, низько-низько понуривши безталанну голову. На Дніпро він і не дивиться, бо тяжко-тяжко на нього дивитись. Де вже не тяжко! Хіба не бачать його пересохлі очі, хто пливе Дніпром?.. Пливуть його козаки, його військо: хто дивиться мертвими скляними очима на небо, буцімто його докоряючи: за що! Хто пливе ниць, розкинувши руки, а з декотрих стирчать стріли, мов величезні веретена; на інших вже сидять орли й круки, зазираючи у мертві козацькі очі...

Спека палить Юрасеве пересохле горло й перегорілу душу... Хоч би крапельку водиці — душу промочити!.. А під боком Дніпро, вода, ціле море води!

З силою розпуки пускає він коня до води, щоб йому й самому напитись, і сходить з сідла. Але тільки він і його кінь прихиляються до води, як разом і відскакують... Вода була уся червона від крові. Тетеря подав Юрасеві невеличкий скляний боклажок.

— Випий вина трохи, пане гетьмане, — ласкаво сказав він, — підкріпись!

Юрась раптом припав до боклажка пересмаглими губами.

— Спасибі, пане Тетере, — сказав він, подаючи назад боклажок. — Я вже не гетьман... Я вже утеряв і військо, і гетьманство... Бери мої клейноди — ти достойніш мене... Я передаю тобі булаву і бунчук... А я... — Він заплакав. — Бог не судив мені батьківської долі... Я удаляюсь в монастир; там заховаю мій сором і моє безталання..:

Вже трохи смерклось. Через Дніпро пливла козацька дев'ятивесельна чайка, прямуючи до Черкас. То перебиравсь на той бік козацької ріки Юрась з Тетерею і деякими з своїх полковників і сотників. У другій чайці пливли за ними слуги з кіннями.

Юрась сидів, закриваючи лице руками.

Мертві тіла козацькі попадались на воді так часто, що приходилось відпихатися від них багром і веслами.

ІХ

У славному городі у Києві велике свято — Спас. З усієї України, і правобічної, і лівобічної, як ото кажуть, "злетілися дітки не єдиної матки" у сей святий город: зійшлися люди на прощу не тільки з України лівого і правого боку, але й з далекої холодної Московщини; бо Київ, як і стоїть світ, був і буде "матір'ю городів руських" від Львова і Почаєва аж до великої Стіни Китайської і Тихого океану. А скільки горя й сліз нанесли з собою до Спаса милостивого ті "діти не єдиної матки", стільки сліз, що якби зібрати їх до купи, то вийшло б з них велике-велике озеро... Бо щороку, щодня, щогодини, щохвилини лились ті сльози людські від Львова і Почаєва аж до Великої Стіни Китайської і до Тихого океану.

А як же було й не литись їм!.. Займуть татари, мов череду, цілий затон дівчат, дітей і других полоняників, заженуть їх у Крим; і от, скільки того плачу у Криму у тих бранок і бранців по батьках та матерях та по своєму рідному краєві і скільки того плачу на

Україні у батьків і матерів по тих дітях, що плакали у далекій неволі!.. Від самих Жовтих Вод б'ється Україна то з ляхами і татарами, то сама з собою — лівобічна з правобічною, і покладають у полі свої козацькі голови сини-соколи України, і знов по всій Україні плачу-плачу того стільки, що й не сказати!.. А Московщина? Хіба мало сліз і вона пролила за часи Никона-патріарха, Аввакума, Степана Разіна? І вона щороку билась то з ляхами, то з татарами, то — горенько наше! — з нами, Українцями... І у Московщині лились ріки сліз і крові, і московські очі, як і очі українські, плакали та на свою гірку долю нарікали...

Куди ж було людям нести ті сльози? У Київ, до Спаса милостивого, до печерських угодників.

От і зійшлися "діти не єдиної матки" до Спаса, у Печерське. Отже ж вони й нанесли у святую обитель стільки горя й сліз, що їх же годі чоловікові й виповісти.

А з горем і слізьми нанесли вони й того, що закон велів. На Спаса закон велить святити новий мед і яблука. І от нанесли люди у Печерське цілий ярмарок мисочок та ночовок з медом і яблуками, а самі — як бджоли гудуть. Там же ж, поміж людьми, де-не-де сидять на землі старці та сліпі кобзарі з поводитарями та жалібно-жалібно виграваючи на кобзах та бандурах співають — хто про "Лазаря", хто про "Олексія Божого чоловіка", а хто про "Правду і щирю неправду".

Он саме на сонці сидить сліпенький дідусь з хлопчиком-поводатарем і, скриплячи на своїй "лірі" і мов плачучи голосом, стиха словами промовляє;

*Уже тепер правда-правда помирає,
А щира неправда весь світ пожирає.
Уже тепер правда-правда вже померла,
А щира неправда увесь світ зажерла!*

Він співає, а сліпі очі його дивляться прямо на сонце і не моргнуть. Дивляться! Де вже сліпому дивитися!.. Він і тому радий, що святе сонечко само дивиться у його невидючі очі... І він не бачить, як, слухаючи його, якісь жіночки и дівчатка плачуть-плачуть... А він все скрипить своїми струнами й голосом про те, як люди плачуть по своїй "матері-правді":

*Плачуть вони ж, плачуть, не можуть пробути —
Рідної матері своєї забути.
Орлице-мати! Де ж нам тебе взяти?
Тебе ні купити, ані заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зіскати...*

Може ті жіночки й дівчатка плачуть о своїх братах або о батьках, що то потонули у Дніпрі через Юрасеву прокляту долю, або помандрували у Запорожжя до Сірка, і давно нема про них ніякої чутки; а старець все рве їм душу своєю "правдою", котру "щира неправда зажерла" і вона заховалась у Бога на небі:

*Хотя б то ми мали янгольськії крила,
То б ми полетіли до тебе, увиділи:
Бо вже кінець віку приблизився,*

Хоч рідного брата тепер стережися...

Там, коло самих воріт Печерських, рипів укупі з лірою другий старечий голос. Тільки він не плакав, як той, що співав про "ширу неправду", але побожно прославляв правду божественну — чудо Почаївської Богородиці: як турки проклятуші святу Почаївську Лавру наглістю добували, з гармат у святу обитель стріляли і як отець Залізо святість свою доказав — Богородицю ублагав: як проклятуші турки з мушкетів у Лавру стріляли, а Богородиця на мурах Лаври стояла, турецькі кулі на себе приймала і назад їх проклятушим туркам вертала.

А старі й молоді прочани, слухаючи про таке чудо Богородиці, побожно хрестились і серцем раділи, що ще не вся свята правда покинула землю і що "шира неправда" ще не весь світ "зажерла".

А більш усього старі баби й молоді молодичі з дівчатками купились коло кобзарів, які співали про кримську неволю та турецьку каторгу. Один співав, як у темній темниці, у землі бусурменській бідні невільники тридцять і три роки пробували, сонця праведного у вічі не видали, і як дівка-бранка Маруся попівна Богуславка, що задля розкоші турецької, задля лакомства проклятого потурчилась-побусурменилась, — як та Маруся Богуславка бідним невільникам у їх темній темниці про святий Великдень нагадала... Другий співав про трьох братів, що із города із Азова, із тяжкої неволі утікали:

Ой то не пили пилили, не тумани уставали,

Ой то три брати із неволі утікали:

Два кінних, третій — піший-пішанина...

Як менший брат, той "піший-пішанина" за ними поспішає, ніжки свої босі об біле каміння, об сухе коріння побиває, плаче-ридає... Як старші брати його покидають, прикмети йому по дорозі zostавляють — свою одержу на шматочки розривають і услід по собі розкидають, щоб менший брат через ті прикмети дорогу пізнавав і до городів християнських, на рідну Україну прямував...

— Ох, чула ж я про се, сестрице, чула! Бодай ніколи не чути! — плакала одна молодичка, рукавом сльози втираючи. — І не побила їх лиха година, тих братів старших! Іродові!

— Як се так, голубонько, за що? — питала її друга молодичка.

— Та як же ж, сестрице, вони, старші, були на конях... Чом би їм, проклятушим, не посадити до себе, хоч за собою, або між собою, меншого? — не переставала перша втирати сльози.

— А може, серце, важко було — коні дуже були потомлені.

— А йому не важко було, як він, бідний, зовсім пристав, а тут набігли вовки-сіроманці, бідного невільника на шматки розірвали і біле тіло козацьке по тернах та по байраках жваковали...

— Ох, матінко! Я ж і не знала сього! О Господи, Господи! Якого скрізь горя!

А тимчасом найбільша купа дівчат і хлопців купилась коло якогось маленького сліпого дідуся, котрий наладжував свою кобзу та інколи тренькав і ніби про себе

промовляв:

Ой взяв козак за жіночку

Високою могилочку, зеленую долиночку...

— Оцей, дівоньки, старець Хома з Мерехви усе співає про запорожців, та так гарно, що Господи! — говорила одна дівчина.

— Та я ж чула, як він співав і про старого Хмеля, і про козака Голоту; таке чудне! — говорила друга.

А той старець Хома, покинувши і "могилочку", і "долиночку", почав лагодити щось інше:

Ой пішли, пішли славні запорожці та не пішки — дубами,

А як оглянуться до славної Січі, то вмиються сльозами...

— Овва! Се погана, старче! — озвався якийсь хлоп'яга. — Запорожцям сором плакати — вони не жіночого роду-кодла.

— Ет, який лобур! Щоб він луснув! Не жіночого кодла, тьфу! — розсердились деякі дівчата.

Але хлопець і не скривився на те.

— От би краще про Сірка заспівав, — сказав він. — Заспівай лишень, старче Хомо, а ми послухаємо.

Як пом'янув він Сірка, то одна гарна й засмучена чогось молодичка аж з лиця змінилась. Вона була не одна, а мабуть з батьком і з матір'ю, бо вони говорили до неї то "доню", то "дочко". Одягнена вона була не так, як усі молодиці й дівчата на прощі, а як городянка, тільки у все чорне, мов черничка. І тихенько щось перехрестилась, глянувши на кобзаря. То й ті, що були з нею, — старий, видко заможний, чоловік і старенька жіночка, почувши про Сірка, ніби чогось злякалися.

Тимчасом кобзар налагодив свою кобзу, вдарив жваво по струнах, кашлянув і голосно заспівав:

Ой як крикне старий орел, що під хмари в'ється,

Гей загуло Запорожжя та до Сірка пнеться.

Ой не вітер в полі грає, не орел літає,

Ото ж Сірко з товариством на Січі гуляє...

— О-ох! — щось ніби застогнало.

— Се якась хвора, причинна, кажуть, — тихо промовила та дівчина, що розсердилась на хлопця. — Чи черничка, чи що...

— Її, — люди казали, — привезли до печерських угодників відчитувати від уроків.

— Бідна! А мабуть заможного роду.

А кобзар, перебираючи струни, трохи згодом знов почав:

Іван Сірко перед стягом раду оглядає,

Козаченьків привітає, стиха промовляє:

"Гей, молодці-запорожці, татарва лякає!

Не дрімайте, товариші, бо в руки лапає.

Збирайтеся до купоньки та сідлайте коні,

Тії коні воронії, що ждуть на припоні!..."

Та, що здавалась черничкою, так і їла очима кобзаря. Бліді губи її якось-то жалібно складались: от-от заголосить...

— Заспокойся, доненько, заспокойся, — тихо промовляла до неї мабуть мати. — Бачиш, який він, той Іван: Україну оберігає, святих церков стереже, задля Бога і для своєї душі невсипуче працює... До його і царі, й королі, і хани, й султани... Заспокойся ж, дитино моя!

— Ох, мамо, мамо! Якби ж я одна... А то діти маленькі, мов вони сирітки!

А струни як загудуть, як зарокочуть... І сам старий кобзар згорда підіймає сиву голову і ніби свариться до кого і видом, і голосом...

А хлопці і дівчата так і прикипіли на місці — дихати не сміють...

А старий рокоче голосом і струнами:

Загуділо Запорозжя, як те Чорне море, —

Понеслися козаченьки облавою в поле.

Ой як свисне Іван Сірко на конику сивім,

То спинились запорожці, як сонечко сіло.

Ой як крикне старий орел, на шпиль-гору сівши,

Заступились запорожці, коней погубивши.

"Ой батьку наш, отамане, що маєм робити?

Без коней ми наче орли, цю в степу підбити!"

Ой як крикне наш отаман та до козаченьків:

"Не журіться, запорожці, друзі молоденькі!

Ой годі ж вам турбуватись, годі, пани-брати!

А беріте в руки списи, рушайте гармати!"

То ж не вітер в полі грає, не орел витає,

Ото ж Сірко з товариством по степу літає...

— Ги-ги-ги! Ги-ги-ги! — як щось загигикає, як зарегоче!

— Мати Божа! Та се ж та черничка! Се причинна! Ох, як її підкидає нечистий, як корчить, голубоньки!

— Ой, матінко ж моя! Біжімо! Ох, лишенько! — закричали, заверещали дівчата і як кози від вовка кинулись урозтіч.

А та, що здавалась черничкою, билась на землі і не своїм голосом викликала то регочучись, то гигаючи:

— Він кинув мене, кинув! Ги-ги-ги! Ги-ги-ги! Кинув і малі діти! Нащо ж він тільки літає до мене! Ги-ги-ги! Ги-ги-ги!

Тут її мерщій прикрили рядом і вона трохи втихомирилась, а потім трохи згодом і заспокоїлась.

Тоді батько й мати підхопили її під руки і, мов п'яну, повели до одного святого печерського старця у келію.

— Ох, бідна ж вона, нещасна молодиця! — жалібно хитала головою, показуючи на "причинну", якась стара баба. — Скільки вже років страждає, бідна!

— Хіба ж ви її, бабусенько, знаєте? — озвалась якась молодичка.

— Як же ж мені, молодичко, не знати її! Вона ж наша — з Мерехви... Се ж про її чоловіка, про Сірка співали...

— Про її чоловіка!.. Ох, бабусенько, голубонько! Так вона ж Сіркова жінка — Сірчиха?

— Та Сірчиха ж... Вона ж, бач, з нашої слободи — з Мерехви... Я її ще й дівчинкою знала, і його, Івася Удовиченка, ще хлопчиком, а потім парубком знала... І тоді вже розбишака був, а тільки нікому нічого злого не подівав, а був добрий-предобрий... Я й матір його, убогу вдовицю знала... Чоловіка її, Дмитра, десь у Криму татари вбили — запорожцем був... А як він, Дмитро, пішов у Запорожжя, то жінку свою важкою залишив — вже на злогах була... Вже без його, через тиждень, і Іваська привела... Так таке воно дивне-предивне вродилось — з зубами, матінко моя... Так баба-повитуха мені розказувала, що то вона, як тільки прийняла його від родильниці — ще воно й материного молока не ссало, і зараз своїми маленькими рученятками потягнулось до столу, — а на столі стояв чималий пиріг з потрібкою із печені овечої — почастивати панотця після хрестин... Так воно, те дитя, голубонько моя, зараз хап рученятками той пиріг і чисто весь його тут же і згамкало... А бідність, така бідність була у матері-вдови, що й Мати Божа! Колиски у дитини не було, а росло воно у решеті з-під гусенят... А тепер он до його і королі, і хани, і султани з поклонами та з гостинцями йдуть та залицяються... Така його доля спіткала... А як виріс, то зараз майнув у Запороги: помсту за батька положив собі на серце... А скоро повернув з Запорогів, то й одружився з оцією Софійкою, бо ще змалку вона покохала його, і він женихався з нею, ходив у комору, жив з нею, як звичайно доброму парубкові. А як оженився, то зараз знов повіявся у те проклятуще Запорожжя, де ні за понюх табаки гинуть наші діти. А Софійка зосталася ні жінкою, ні вдовою. І почала вона по йому сохнути так, що і їсти, сердешна, перестала.. Сохне, сохне та нудьгує, а нечистому — не при церкві святій згадуючи — те і на руку... І став він до неї щоночі огняним змієм літати...

— Ох, лишенько, невже ж се правда!

— Правда, свята правда, молодичко... Своїми оченьками бачила... Якось-то раз вийшла я тихенько у саму глуху ніч з хати до корови, щоб підстерегти проклятущу відьму... Се у нас така гаспидська у слободі — Явдоха... Унадилась до моєї корови... Кожну, було, ніч повне відро молока надоїть з неї в одну яєчну лушпину — така Іродова! От я тихенько, крадькома, і вийшла у північ з хати... Коли зирк, матінко моя, летить по небі огняний змій — так і паше огнем, а хвіст довгий-предовгий... Та як надлетів він над Софійчину, Сіркову хату, та так іскрами і розсипався уверх, у самий димар — татам і щез... З того часу і став кожна ніч літати до Софійки; з того вона й страждає... А чого б страждати! Живе, як королева; таке багатство, що й не сказати! А все той її чоловік, Сірко, шле до неї і шовки, і саєти, і едваби, і оксамити, і дорогі-предорогі коралі! А скільки кубків та усякого срібла й золота — і не перелічити... Кохає, бач, він свою Софійку, та тільки служба його така: цілий вік отаманує у Січі... Загляне до жінки на день, другий, на годину та знов у Січ та у походи — битися то з

татарвою, то ляхвою, а як прийдеться — то й з Москвою.

— Бідна, нещасна молодичка! — жалкували баби і дівчата, слухаючи бабусю.

— Оце тепер і привезли її сюди батько й матір відчитувати: чи не допоможуть печерські угодники? — додала бабуся.

— Ну, нечистому — не при храмі святому згадуючи — йому тут не місце: зараз вискочить, як пес від гарячок? окропу, — присудив якийсь дядько, зупинившись коло бабів. — Я сюди и табаки не посмів внести — і ріжок закинув к нечистій матері — не при храмі святому згадуючи...[\[1\]](#)

Х

Сказано: на похиле дерево і кози скачуть. Та ще й так кажуть: на чужому подвір'ї і тріски б'ють.

Себто я про Юрася. А про Сірка не скажу того. Про його друга приказка: розумному, як і багатому, чорт діти колише. Та ще й така є: розумний під стіл не ляже.

А до чого це — побачимо.

Того ж року 1663-го, восени, довелось Якимові Яворницькому та Павлові Пелесі у Києві бути. Сірко посилав їх з дарами у Печерський монастир: дуже побили тоді запорожці коло Перекопу Нуредина-хана і здобичі великої доскочили, так Сірко і дякував печерським угодникам за поміч.

Печерські старці і сказали Якимові й Павлові, щоб вони увечері приходили у Софійський собор до вечірньої служби, на навечеріє, чи що, бо буде щось у тій службі для них несподіване, а цю — того не сказали, а тільки якось-то переглянулись. От пан Павло і пан Яким прийшли у собор. Та як і не йти. Увесь Київ, здавалось, попхався до собору, мов на великодню утренью, коли до Христа дочитуються.

Щось воно таке тут коїтиметься, — думали запорожці, а питати людей соромились, щоб ті не подумали про них або не сказали: з Великого Лугу — та великі дурні.

Чули вони тільки, як дехто з людей казав, що буде служити службу якийсь-то новий молодесенький архимандрит, Гедеон, двадцяти двох літ. І ніколи не видано, щоб такі молодята були архимандрити. Тим-то печерські старці і веліли їм іти у собор.

Чути було ще, що у соборі буде і новий митрополит Йосиф, по-мирському — Нелюбович-Тукальський.

Що ж! Цікаво, дуже цікаво... Наші запорожці й прийшли.

А людей, людей! — аж гудуть... А все ж наші запорожці просунулись аж у самий перед, бо вже коли татарські й турецькі орди їх не зупиняли, то де вже у соборі їх кому зупинити! Не такі вони козаки.

Розглядаються й придивляються по церкві — скрізь ніби мак, кручені паничі, троянди, горицвіт — так усе і миготить у очах, так і сяє: то все пані полковникові, сотникові, панночки... Собор, увесь іконостас, панікадила, образи — так все і горить, і палає...

Зараз і служба починається. Задзвеніла й зашелестіла церковна завіса, і тихо-тихо

розчіпились царські врата. З кадилом у руці, у золотих ризах, у дорогій мітрі виходить молодесенький і білесенький, мов панночка, новий архимандрит.

Що се таке! Яворницький і Пелеха аж похитнулись і очам віри не ймуть... Чи се ж правда? Чи се не мара!

І вся церква дивується, очей не зведе з сього архимандрита... Боже, Боже! Жалібно глядять на його пані і панночки. Такий молодесенький, ще й пушок на лиці не пробився, а вже — мертвий — помер для миру...

"Слава святій і єдиносущній, і животворящій, і нероздільній Тройці!" — тихо-тихо, але виразно проноситься по усьому соборові тяжкий і трохи тремтячий голос.

Що се, що се! Якась молоденька панночка у дорогій сукні, з личка біленька, з чорними як на шнурочку бровами, почувши той голос, уся затрусилась, а узрівши із-за кадильного диму бліде-бліде лице архимандрита, побіліла, як крейда, похитнулась і, як, підкошена травиця, тихо опустилась, припадаючи головою до холодного кам'яного помосту... Боже, Боже!

Вона пізнала його... І перед нею, мов із кадильного диму, виступила та весняна чарівнича ніч... Вона у саду коло ставка. За ставком, у темній гущині, так то чудово заливається соловейко, а у ставку, по купинах та в очеретах, жаби кричать і гудуть... Коли щось за нею зашелестіло... Вона оглядається — се він, оцей, що у дорогій мітрі, у золотих ризах; він — її любий, її коханий... Він бере її за руку, обнімає стан її гнучкий, Вони на траві, під калиною... Він припадає до її ніжок, гріє їх своїми устоськами, цілує... А вона сама припадає до його, на його груди, до його колін... А сльози так і ринуть з очей від радощів, від великого, невимовного щастя... Вона пізнала його!..

Але він її не пізнав, бо за кадильним димом, за своєю службою, за своїм безталанням — не бачив її...

— Невже ж се правда? Невже ж се він? — накинув оком Яворницький до Пелехи.

— Він, хіба не бачиш? Голос його, лице, очі...

— Та се ж Гедеон, а він був Юрій.

— А неville ж ти не знаєш, що як кого постригають у ченці, то дають йому друге ймення, та тільки щоб чернецьке ймення починалось з тієї ж букви, як і мирське: Юрій те ж що й Георгій — з глаголем... От і Гедеон з глаголя починається.

Так тихесенько розмовляли проміж собою наші запорожці, і самі собі не вірили... Із гетьмана — архимандрит!

— Се все єдино, що із тебе вийшла б дівчина! — у рукав засміявся Пелеха.

А панночка трохи опам'яталась, перехрестилась і зосталась навколішках, шукаючи очима молодесенького архимандрита. А він же був у олтарі. Звідти доносився дорогий їй голос: "Прийдіте поклонімся і припадем ко Христу..." І панночка палко, нервово припадає до холодного кам'яного помосту: їй здається, що вона цілує святі ніжки Христа, а сльози так і пливуть, так і ринуть із самого серця, із самої глибокості душі... Так ясно, так живо споминає вона усю ту чарівничу весняну ніч — найкращі, найдорожчі хвилини її молодого життя... Усю нічку він з нею — єдина душа, єдине серце: то він пригортає її до свого серденька, то вона притискає його до свого лона... А

от і ранок... Побіліло край неба, почервоніло... Соловейко стих... Вона упоследнє припала до його і — щезла... Ні, він щез... Пішов з військом і не вертався... А там прийшла чутка — страшна, невимовно страшна чутка... Він бився з москалями і з її свояком — Сомком... Казали, що побитих, мертвих — двадцять тисяч — мертвяками Дніпро загатили... Червона кривцею козацькою вода з берегів вийшла... Аж до Запорожжя плили по воді мертві, а на них орли й круки сиділи, тіло козацьке шарпали... А він сам пропав... Прийшла чутка, що він чи то у кримській, чи то у турецькій неволі... А там ще чутка... Господи! Як вона сама себе тоді не стратила, рук на себе не наложила... Або головою в ополонку, або на гілляку... Казали, буцімто бачили його мертве тіло — плило мимо Запорожжя, за Чортомлик, а в грудях у його комлицька стріла, як веретено, стирчала...

І вона перебула такі страшні часи — не стратила себе... Вже більш не ждала його, не виглядала, як не виглядають з домовини... Не буде вже його, не буде ніколи — не прийде... Не вернеться вже та нічка, не прийде він, не візьме з собою, не назове "своєю" Галею, "своєю чорною Галочкою"... І вона перебула, усе перебула, цілий рік — рік за вічність, годину за цілі роки, хвилину за годину... Усе думала, думала... Плакала аж поки сліз не стало... І, Боже! Поминала його у церкві, як мертвого... Що ж сьогодні, отут же, у соборі, служили після обідні панахиду, і частку за його душеньку виймали і диякон молив о спасенні душі раба Божія, на брані вбитого боярина Георгія — все його ж, любого її Юрася...

І от, він не вбитий, він живісінький... Так ні, се мабуть не він, се його проява, його мара... Бо як же ж він забув свою Галю, свою чорненьку Галочку — не зглянувся на неї, а пішов у черці, став архімандритом! Се не він, не він!..

А от царські двері знов розчиняються. Панночка — се ж і була Галя — швиденько витирає заплакані очиці і дивиться, дивиться, трохи очі в неї не вискочать... Знов показується те ж видіння, та ж мара — бліде-блідє, засмучене лице під сяєвом діамантів і сапфірів мітри. Ні, се він — він, любий, коханий Юронько... За ним диякон, той самий, що ще вранці отут же возносив молитву за вбитого на брані боярина Георгія. Вони зупиняються перед царськими вратами. Диякон, підіймаючи руку з орарем, возглашає так якось протяжно, святоповажно:

"Благослови, владико, святий вход!"

Він, її Юрась, Юронько — владика; та владика ж — владика усієї України: і сьогобічної, і тогобічної...

А на слова диякона — милий голос — його голосочок возглашає:

"Господи! Благословен вход святих твоїх!"

Боже правий! Та се ж він! Сей його голосочок укупі з тьохканням соловейка пронизував щастям її душу... Його ясні очі дивились тоді в її очі... Оці ж устонька цілували її і вона їх цілувала...

Але він не дивиться на неї, не бачить її за кадильним димом, не пізнає, — і обидва з дияконом зникають у олтарі...

— Не гетьманувати йому, не конем вигравати, не булавою порядок давати, а

кадилом, ладаном, — се саме його місце, — усміхаючись, стиха промовив до товариша Яким Яворницький.

— Звісно, — моргнув вусом Павло Пелеха.

— Якби не Сірко тоді у Січі за його не гукнув до нас, товариства, то йому б увесь свій вік гуси пасти.

А тимчасом митрополичий хор, мов хор янголів з неба, виливає усю душу і вимагає сльози по усьому соборові божественною кантою: "Світе тихий! Святія слави, безсмертного Отця Небесного!"

— О, світе тихий! — і Галя знов ридає, припадаючи до холодного помосту...

Так і рине, бідна, слізоньками, та не гіркими, а слізьми подяки милосердному Богові за те, що не зайшло навіки її ясне сонечко, не зник навіки її "світ незаходимий"... У душу її знов проник божественний "світ тихий", і вона плаче, плаче, поки не ізійде слізьми, не розтане як віск, як свічечка перед образом...

Наче чудовий сон пролинула Божа служба — хори янголів... відчинене небо... Димом кадильним заволокло небо...

Ніколи, ніколи не молилась Галя так, як молилась тепер милосердному Богові за те, що не зайшов навіки її світ тихий, незаходимий в її душі, в її пам'яті... Вона бачила його, хоч він її й не бачив...

— Матінко! Він знову вийшов... Я бачу його...

Вийшов він з дияконом і молиться, довго молиться, за весь мир молиться, о всякій душі християнській, скорблячій, як і вона скорбила об оставшихся і в отшествії сущих, о ісціленні в немоцях лежачих, о ізбавленні плінених...

А оце й його голос, той голос, що тоді, у ту весняну ніч...

"Услиши ни, Боже, Спасителю наш, упованіє всіх кінцев землі і сущих в морі далече, і милостив, милостив будь, владико, о гріхах наших і помилуй ни..."

Він глянув на неї, він пізнав її... Бліді щоки почервоніли під мітрою, голос зірвався...

Галя впала на поміст, як підкошена травиця...

— Зомліла панночка... душно-бо... ладан важкий... Хто така? Чия?

— Сомкової сестри... полковникова... з Переяслава...

— Галочко! Що з тобою, дитино моя?

Її тихенько підняли і обережно винесли на свіже повітря. І наші запорожці вийшли на рундук.

— От тобі й гетьманство! — похитав головою пан Яким.

— Звісно: перед неводом риби не ловлять, — здвигнув плечима Пелеха.

— Як? До чого ти се з загадками?

— Які загадки? Він, як казав старий Макогін: перейшов море — на березі утонув... Де-то Макогін тепер?

— Може в паламарі пошився до свого архимандрита.

— Дурний, дурний, а старий: так і не пізнав, куди стежка в горох.

XI

Тими часами як архимандрит Гедеон-Юрась, а з ним Галя і Павло Пелеха з Якимом Яворницьким молились у Софійському соборі о скорбящих і немощних, о плінених і сущих в морі далече, — на Чортомлику, у Січі, трохи не подіялось таке, як ото кажуть: розповзлись по світі, як руді миші; або й ще гірш: розлетілись, як липове клиннє.

У той час як Ромодан та Яким Сомко вибили булаву з рук Юрася і сам він проміняв булаву й бунчук на чотки и клобук, Тетеря підняв булаву хутенько і таку бучу підняв на всю тогочасну Україну, як той дідько, що вбрався в очерет і в яку схоче дудку, в ту і грає.

Надвечір, у суботу, саме тоді як у Києві йшла служба з архимандритом Гедеоном Хмельниченком, у Січі коло брами гомоніли з кимсь вартові козаки.

— Якого там біса принесла нечиста мати з татарської сторони?

— Не біса, а посланців пана Тетері, його милості гетьмана правобережної України, з листом до пана отамана кошового, його милості Івана Дмитровича Сірка і до всього старшого і меншого на Кошу товариства.

— А ясу запорозьку знаєте?

— Знаємо добре... Самі були запорожцями.

— Ану ж, ну? Пугу, пугу, пугу!

— Козаки з Лугу!

— От тобі й брехня! Хіба ж там Великий Луг, на правому боці? Великий Луг на лівому, де Кінські Води.

Чуючи таку розмову на варті, деякі козаки з ближчих від брами куренів весело зареготалися. ~ Се вже знову на варті Петро Халява... От дурний!

— Дурний, дурний, а його й розумний не перешкодить — такого вартового. Самі батько отаман казали — як Петро Халява по всій Україні пошукати, так не знайдеш... Бач, кого б з нас не поставили на варту нічною добою, усяк на зорі засне, а Петро хоч дві ночі простоїть так і ока не заплющить. Коли б не він, нас би ото весною під Перекопом татари як курчат переловили підсакою.

— Та воно правда... Треба піти туди, а то він не впустить посланців. Вони, як кажуть, про цибулю, а він про часник,

— А вже не дурно Тетеря до нас засилає: не такий він.

— То-то не такий... Про Тетерю не скажеш: як пес робить, так пес і в чоботях ходить.

Посланців впустили, але Тетерину супліку вони мусили передати завтра, у неділю, після обідні, на січовій раді.

І на сей раз, як і чотири роки назад, коли Брюховецький пригнався у Січ посланцем від Юрася, рада була бучна, але трохи не піднесла Сіркові тертого хрону, а московський стряпчий Грицько Косагов, що перебував у Січі з московськими ратними людьми, так змішався, як Омелькова мати перед смертю — і все із-за тієї бучної ради.

Як сказано, рада мала зложитись зараз після обідні. Сірко знав, що козаки

сердитимуться, коли, прийшовши з церкви, не вип'ють по доброму коряку горілки і не заїдять шматком сала, і для того велів панотцеві, отцю Паїсію, як можна раніш задзвонити до церкви і "так прудко учкурнути обідню, щоб у козаків не вспіло ще животів підвести".

Бо Сірко і те добре відав, що коли раду зложить після обіду, то козаки вийдуть на майдан дуже під чаркою, і тоді або посланцям Тетериним прийдеться у Чортотлику раки ловити, або й само п'яне козацтво переріжеться, а то й курінних отаманів киями переб'ють, або й так у Чортотлику як кошенят та цуценят перетоплять.

Не успів отець Паїсій дочитати "благословеніє Боже — того благодатію", як козаки вже розібрали шапки і як горох із мішка посипались з церкви на майдан, штовхаючи під боки "довбиша", щоб мерщій бив у свої "довбні".

Незабаром вийшла на майдан старшина — Сірко з "прісними", а з ними й Косагов з своїми москаликами і Тетерині посланці.

Сірко як слід озвався до "панів-молодців", славних запорожців, сказав, що і як, і посланці подали свого листа до рук пана кошового. Сірко добре знав козацькі звичаї і положив листа на стіл.

— Ото мудрий у нас батько кошовий: знає, що родом кури чубаті... На стіл положив того листа: се, мовляв, дітки, не до мене, а до вас, — пробубонів про себе якийсь козарлюга.

— Ну вже, пане писарю, читай, а то щоб довго не стояти натщесерце, — крикнув хтось із гурту, — та на стіл ставай та й читай так, щоб горобці під стріхами жахались.

Писар виліз на стіл, а Сірко, розгорнувши лист, подав писареві.

"Пану отаману кошовому, — почав писар гю-московськи, — і всему старішому і меншому на Коші товариству зо всім єго королівської милості військом Запорозьким доброго від Господа Бога здоров'я і щасливого бажаного спокою вірно і взаїмно бажаю".

— Королівської милості! А оцього не хочеш! — ляпнув один козак, і показав комусь-то там у Польщі здоровенну дулю.

— Ми не королівське військо, а Запорозьке, низове, християнське, — додав другий козак.

Сірко підняв булаву: "Дітки! Годі..." Писар читав: "Заявляю вам, брати мої, що король, государ наш милостивий, не терплячи більше щоденного кровопролиття і нашої погуби і не бажаючи опустошення своєї землі, оставив свій господарський престіл і прийшов із коронним і чужоземним військом на Задніпров'я. Він бажає не мечем і війною повернути своїх підданих під свою владу, лише надією на батьківську ласку; він не шукає ніякої помсти за наші минулі гріхи, обіцяє королівським словом захистити під свої крила, разом з нами, всіх Задніпр'ян і дарувати їм рівні вольності, і все, що сталося в нинішні смутні часи, приписує Божому допустові і своїм гріхам..."

— Тю! Так ото в мене за його гріхи позавчора живіт болів? — озвався хтось з дальшої купи.

— А в моєї дядини поросята здохли?

— А в нас Рудько сказився та покусав телицю й підсвинка? Се все за королівські гріхи?.. От верзе!

— Та вже ж! Звісно, королі на Бога клеплять, як на мертвого! Сірко сердито повів очима і махнув булавою. Писар читав: "І ви, браття наші, будучи з нами одного тіла, не так самі собою, як від неспокійних людей, що недавно напилися крові наших братів, і від московських заман роз'єдинились з нами..." При послідніх словах Косагов аж почервонів.

— Се зневажливо написано! — сердитим голосом сказав він.

— Сими словами він, Павлушка Тетерин, хулить його царському пресвітлому величеству, моему государеві, цареві і великому князеві! В московськім государстві нема й ніколи не бувало ніяких заман. І то він, Павлушка, на Москву, як пес не до речі, набрехав.

— Не сердися, пане Григорій Іванович: то Тетеря так собі — бісиків підпускає... Вони, бач, ото з Юраськом облизня піймали коло Переяслава, — так Юрасько від сорому у ченці вбрався, а Тетеря, мов пес з червивим хвостом, — черва йому хвіст точить, а він не на черву, а на місяця гавкає... Читай далі, — махнув він булавою до писаря. Той знов почав:

"Тепер я, по своїй християнській любові, прошу вас, як милих братів і по братньому остерігаю, щоби ви зарані відповіли належним послухом его милості королеві, як своєму дідичному государеві..."

— Який він нам дідич! — пробурчав хтось з гурту.

"...як своєму дідичному государеві (ще голосніше читав писар), під властю котрого породились і наші прадіди, і діди, і батьки..."

— Бреше! Бреше!

"...і ви самі, молодецькі голови, слави і на морі, і на полі добували..."

— Та добували ж і добуватимемо!

"...і нині разом всі заохолоджуємося государською дніпровою водою..."

— Бреше, бреше гаспидська Тетеря! Бреше, ідолів син! І Дніпро наш, і вода наша, і воля наша!

"Подаю вам надію, — аж кричав писар, — словом християнським і братським, що король, государ наш милостивий, збереже вам ті самі вольності, які маємо і ми, і подасть вам таку саму милість, як і нам, забувши всякі ваші проступки... Не відкладайте, прошу вас, того святого діла і не говоріть так, як інші нерозумно привикли говорити: "нехай собі цар з королем помириться, а ми, кому дістанемся, тому і будем кланятися". А як король помириться з царем, то не скаже, що ви, браття наші, прихилились добровільно, а скаже, що по неволі. А цар не тільки вас, але і свого народу не може оборонити..."

Косагов аж підскочив, мов його обпечено.

— За такі його, Павлушкині Тетерині, слова мало батогамі бити без пощади і поганий його язик вирвати та собакам кинути! — аж прохрипів він.

— А ти плюнь на його, Григорій Іванович: цур дурня, та масла грудка, осміхнувся

Сірко. — Чим бик навик, тим реве... Сказано: "Чорте, де йдеш?" — "Болото палити". — "Не буде горіти". — "Добро мені напасть зробити"... Так ото і Тетеря: швидкий, як ведмідь за перепелицями... Ану ж! Що ще? — се до писаря, аби читав. Той знов: "Як сонце на небі сіяє і вода безнастанно в Дніпрі тече, так і ми ніколи від короля, пана свого, всі відпасти не можемо, — тільки йому, як дідичному государеві, і можемо служити. А коли спротивимося йому, то вважайте, щоби не втратити нам нашої столиці Запорозької, де наші предки добували слави, бо кримський хан не спить і хоче напасти на нас".

— Ну се вже зась, Павле, — осміхнувся Сірко і моргнув вусом, — Січ не ваша столиця, а наша... І я тобі, Павле, скажу: чорте! На груш, тільки мене не ворущ.

— Добре, батьку, добре! — гукнув хтось. — А ти, пане писарю, мерщій кінчай, бо їсти хочеться, аж шкура болить.

— Поспієш залити очі й пельку!..

Козаки почали вже сердитися: тому їсти, або горілки захотілось, а другому слухати, що буде;

— Дочитуй, пане писарю, — сказав і Сірко.

"Коли ж не захочете ви, брати мої, — читав писар, — слухати нашої здорової ради, то вільно вам, — аби лиш після того не жаліли. Не думайте, що я тим собі слави шукаю і бажаю довгого гетьманства: я бажаю тільки згоди між вами і військом його королівської милости запорозьким. А коли Бог дасть спільну згоду, то того ж дня зложу з себе перед вами, добрими молодцями, гетьманство, для мене зовсім непригоже, і ви, добрі молодці, кого захочете, того и виберете".

Сірко бачив, що рада до добра не доведе, як козаки не попоїдять: переб'ють Тетериних посланців та може й його самого скинуть з отаманства.

— Дітки! Панове молодці! В писанії сказано: голодному розум зав'язано. А турецьке святе письмо каже: голод очі коле, і що голодній кумі хліб на умі, а в другому писанії говориться, буцім голодний і кия не боїться... Так от що, дітки: я з голоду й розум загубив... Так їсти хочеться, що аж скарвчить у животі... Та мабуть і ви, дітки, здорові були — проголодались і у вас у животі скарвчить...

— Де вже, батьку, скарвчить! Аж гарчить! — радісно обізвались гуртом.

— Так от що, панове-молодці, підіть пообідайте, наберіться розуму, а тоді й на раду. Майдан заколихався, заходив, як море у хуртовину.

— У! Та й мудрий же в нас батько-отаман! От мудрий! І цареві Соломону, мабуть, носа втер би.

І козаки, як шпаки, розлетілись по куренях, де вже кухарі-кашовари сердито махали ополониками, мов отамани булавами, що страва давно вже перекипіла, а печене підсихати почало.

— От тепер у мене на животі хоч залізо куй! Відкіля й розум взявся, — говорили козаки, висипаючи знов після обіду на майдан із куренів. — Правду каже батько-отаман, що в писанії сказано — голодному розум зав'язано... Мій тепер розв'язався.

Незабаром рада зібралась. Вийшла й старшина з посланцями. Тоді старший

посланець, уже знайомий нам Прокіп Верещака, "нобілітований" пан коморний, трохи виступає і привітно кланяється на всі чотири боки.

— Поклін і братські поздоровлення пану отаману кошовому і усьому старшому і меншому товариству від гетьмана Павла Тетері і короля Яна Казимира, — почав посланець... — Посилаючи мене до вас, панове, їх мосці, пан гетьман і пан король дали мені деякі інформації... Як то: відомо нам, що є чимало добрих молодців, котрі не дуже то бажають оставатись під Москвою, але немало й таких, котрі не хочуть бути під його милостю королем... А питаю ж я вас, панове, як москаль може держати Запорозжя, коли він шле до його милості короля посланця за посланцем, без сорому просячи у його згоди.

Косагов знов вискочив та аж за шаблю ухопився.

— Твої слова зневажливі, і я лиш тому, що живу в приязні з паном кошовим отаманом і зі всім славним запорозьким військом, не зітну тобі голови сею шаблею! — почервонівши, як печений рак, пробелькотав московський стряпчий. — Його царське пресвітле величество, всеї Великої і Малої і Білої Руси государ, цар і повелитель ніколи не просив у польського короля згоди. І то ще так просто каже! Що за нісенітниця!

— Не нісенітниця, пане стряпчий! Се може ви московським звичаєм нісенітниці стряпаете, а не ми, — трохи жартівливо відповів Верещака. — От і тепер прийшов до його милості короля якийсь Полікарпович: просить відступити царю Смоленськ і дає за його до п'яти мільйонів, аби цареві не соромно було перед своїм народом. Та й те, скажу вам, панове молодці, і тобі, пане стряпчий, що його милість король давно вже був би у Москві з військом, але він жалкує вас, український народ: бо Українці своїм хребтом захистили хребет царський, і того не розуміють, що своїм лихом царське лихо побивають... От що!

Послідня річ дуже дошкулила Косагову, і він був кинувся на Верещаку з голою шаблею. Разом і деякі козаки засвистіли шаблями.

— Стій, москалю! Він наш гість, а не твій... Тобі зась!

Верещака згорда поглядів на Косагова.

— У Москві, мабуть, і того не знають, що посланців у розумних і просвічених людей не січуть і не рубають, — з погордою сказав він. — Посланець, як мішок, що в його положать, то він і несе.

— Куди се москалям знати! — сміялися козаки. — Сказано: не буде з пса солонина, як з москаля лицар.

Сірко бачив, що його "діти" дуже під чаркою, і нехай їх Косагов хоч трохи роздратує, то москалів, що були з Косаговим, і на понюх табаки не зосталось би: "діти" рознесли б їх по шматочку.

Коли чує, щось недалеко тренькає на бандурі і старечим голосом мугиче собі під ніс:

Ой шли ляхи на три шляхи,

А козаки на чотири...

Сірко зараз до його:

— А йди лишень, старче божий, та проспівай нам, як "голота п'є"... Нехай москалі послухають: чи вміють так у їх на Москві співати?

— Де в біса! Москалі так співають, мов козу за хвіст тягнуть, — засміялися деякі козаки.

Сіркові того й треба. Кобзар підійшов, сюди-туди поводячи сліпими очима. ,

— Як голота п'є? Сієї?

— Та сієї ж, старче божий.

Сірко знав, що його "діти" дуже люблять кобзарські думи й пісні і все забувають, слухаючи кобзаря. "Забудуть, — думає, — і прокляту раду, і Тетерю, і москалів..." Кобзар сів. Пальці його скоро заходили по струнах, і він стиха заспівав:

Чорна хмара наступає, став дощ накрапати:

Благослови, отамане, намет напинати.

Гей, всі пани, усі дуки у наметі, сіли,

Наша ж браття-голотонька та і не посміли —

Взяли квартиру, другу з жарту, та на дощі й сіли.

Гей, весела бесідонька, де голота п'є,

А ще лучче, а ще краще, де отаман є:

Хоч він не п'є горілоньки — порядок дає.

Прийшов батько, пан-отаман, стало йому жаль:

Скинув з себе синій жупан — намет розіслав.

Аж йде багач та йде дукаті, та в порозі став —

Гей, з нашої голотоньки сміятись почав.

Та вже ж багач, та вже ж дукач насміхається:

"Ой, за що ж тая голотонька напивається?"

Ой, як крикне ж пан-отаман та на свою голь:

"Візьміть дуку за чуб-руку, та й виведіть вон!"

Один бере за чуб-руку, другий в шию б'є;

"Не йди, не йди, вражий дуче, де голота п'є!"

Пішов багач, пішов дукач, та й не оглядавсь

Й десятому наказував, та щоб не сміявсь...

Як і знав Сірко, козаки все забули, слухаючи кобзаря. Вони сміялись, хвалили отамана:

— І синього жупана не пожалів для голоти. От так батько!

— А у Москві нема таких батьків... Де їй до того!

Чорна хмара, що була стала над радою, розійшлась. За піснею сивовусі й чорновусі діти усе забули.

XII

А де ж тимчасом той другий, котрого доля спіткала колись маленького, у багатім будинку, у розкішній колисочці, та не під ганчірками, як Івася Удовиченка, а під

тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими? Де він?

А онде... дивіться... Он — з високої, сірої, похмурої башти у маленьке віконце з товстими залізними ґратами виглядає якесь худе, бліде, ще молодесеньке лице і, тяжко стогнувши, до Бога руки простягає:

— Боже мій! Боже мій! Чому Ти мене покинув? Так взиває до доброго Бога словами Христа на хресті.

Се Юрась Хмельниченко, колись гетьман України, державець земель і народів і по сей, і по той бік Дніпра, а потім — архимандрит Гедеон, котрого упослідне ми бачили у Києві у Софійському соборі, а тепер — лядський в'язень, невільник у темній темниці...

А де ж та темна темниця? Страшно й вимовити.

Далеко-далеко від рідної України, десь далеко на північ стоїть замок Марієнбург, що дивиться туди ж, на північ, аж до Куришгафа, де лядська Вісла впадає у чуже Балтійське море...

Так ото і стоїть у віконці своєї темної темниці, у чернечій старенькій рясі, бо вже чотири роки він не міняв її, Юрась Хмельницький і стогне словами Христа: "Боже, Боже! Чому Ти мене покинув?" А по блідих запалих щоках його ринуть тихі гіркі сльози... Се плаче син велетня України.

А за віконцем темної темниці — весна у повній красі, у повних розкошах... Десять далеко у темному лузі зозуля кує... Близенько, за вікном, десь у кущах соловейко щебече, як у ту чарівничу весняну ніч за ставком, коли Галя, коли Юрась... Згиньте, згиньте, чарівні мрії!.. У віконце темної темниці глянуло впівкока вечірнє сонечко, заходячи за прозорчасту хмарку... Косим променем сонечко впало на сиру стіну темної темниці... Спасибі сонечкові, що хоч на заході воно на одну хвилину заглядає у віконце темної темниці, де томився у лядській неволі син Богданів. А за що? Зате, що він син велетня України, за те, що колись були Жовті Води, Берестечко...

Юрась перехрестився на сонечко, мов на святий образ, і очей з його не зводив, аж поки воно не сіло-потонуло десь у холодному чужому морі...

— Чотири роки тут сам із собою та своїми думами тяжкими, — тихо промовив він, щоб тільки чути людський голос, хоча й свій, та не забути рідної мови. — А он ті бідні невільники, що в невільницькій думі, так ті тридцять літ у неволі пробували — тридцять літ світу, сонця праведного у вічі не видали... О, де ж то моя Маруся попівна Богуславка, що бідним невільникам про святий день Великдень нагадала? Де моя Галя, котра б нагадала мені про мій Великдень, велику весняну ніч?

— Чи була ж таки такою друга чия доля!..

Над його дорогою колискою мати колись щовечора співала:

У котика, у кота

Колисочка золота,

А в мого Юрасика

Іще краща того...

Росте Юрась, росте, як квіточка в гаю. Підростає, а його татко вже гетьманує над усією Україною, котру він визволив, як Мойсей Ізраїля із неволі єгипетської, із неволі лядської.

Підростає Юрась до шістнадцяти літ і батьківським спадком йому до рук випадає гетьманська булава, котру батько Його проніс через ріки криваві, через потоки сліз людських... У Юрася в руках — доля цілої України... Юрась гетьман, Юрась володар, а йому ще треба у бурсі вчитись... Учиться Юрась усякої мудрості, студіює з Йоаникієм Галятовським Горація, Овідія, Юлія Цезаря, а його булава випадає з рук... Булаву ту, як цуцик шматок сала, хапає Івашко Виговський. Юрасик плаче: його ляльку, його цяцю-булаву носить Виговський... Жаль Сіркові Юрасика — і він лізе у свою колиску-решето і витягає відтіль Богданову булаву і знов передає Юрасикові.

А там — Сомко Яким, Ромодановський москаль, хан Дундук, комлицький цар — і через Дніпро гребля із мертвих козаків і ляхів...

І от щербата доля Юрасикова надіває на його безталанну голову чернечий клобук, а там — і архимандричу мітру...

Пошуткувала доля над Юрасем, пошуткувала та й кинула: обіцяла вінчати його або митрополичою мітрою, або великокняжеською короною... Як мати колись над колискою, зрадлива доля у мріях співала Юрасеві: "Ой люлі, люлі, мій Юрасику, з ласки Божої, Божою помічю Георгій І, великий князь український і усієї Волині, Поділля, Покуття і Полісся..."

А замість того — темна темниця на башті Марієнбурга...

Юрась покидає віконце, падає навколішки і молиться.

"Живий в допоміж Вішнього..."

Але слова молитви перебиваються мріями... Згадується дале-ке-далеке і близьке, радощі, крапельки радощів і горе, горя ціле море!.. Згадалася послідня вечірня служба у Софійському соборі... Огні панікадил, кадильний дим, хор янголів з неба: "Світе тихий, святія слави, безсмертного Отця небесного..." І його сонечко, Його світ незаходимий згадується — Його Галя... Як вона плакала тоді! Як її заплакане личко виглянуло із-за кадильного диму! Де то вона тепер? Вона одна освітила Його душу світом незаходимим, сонечком святого кохання, освітила його темну-темну дорогу, котра від гетьманства завела його у темну темницю.

А що він дав своєму сонечку? Окрім горя та сліз — нічого! Горенько тяжке і він зазнав від неї... Та чи від неї? Чи не від матері? Мати дала йому горе несповідне, мати породила його — не чоловіком, навіть не звіром, не гадиною... І гадина щасливіша над його, і гадині дано кохання, а його природа тільки поманила марою кохання, мріями...

То була його перша і остання служба у Софійському соборі. На другий день його і митрополита Йосифа Тукальського король Ян Казимир визвав до себе у Білу Церкву.

О, не забув він і ніколи не забуде ту бесіду з королем...

— Нехай, — сказав король Ян Казимир, — нехай імена Хмельницьких возвеличать славу народу українського, щоб Хмельницький, в поєднанні з Польщею, забезпечив йому долю на віки.

От і возвеличили! Син великого Богдана сидить у темній темниці. А за що? За те, що добрий родич Тетеря, ся лисичка під овечою шкурою, натуркав вуха короля Яна Казимира, буцімто Юрась з митрополитом Йосифом і Григорієм Гуляницьким тихенько підносять тертого хрону унії: щоб латинські чабани не стригли українських овечок до голого тіла, а то й до овечого м'яса... А овечкам боляче...

Зозуля, що кувала у лузі, підлітає А° самої башти і сідає на сухий сук гіллястої осики. Юрась чує, як вона знов закувала і забуває свою молитву... Думки несуть його на Україну, де й йому колись кувала зозуля: може й ся прилетіла з далекого рідного краю, може се чиста, голубина душа його Галі...

— Хоч би чорною галочкою прилетіла вона до мене, сіла б на віконце темної темниці...

Ой прилети, галко, ой прилети, чорна!..

— А чи також і тепер зеленіють гаї на Україні, як і перше стелиться хрещатий барвінок, зеленіє мила рута і любисток, могили в полі з вітром розмовляють, шумлять верби в кінці греблі?..

Знов закувала зозуля.

— Зозуле, зозуле! Скажи, скільки літ мені ще томитися у темній темниці?

Зозуля кує не раз, не два, не три, кує без кінця, кує мов оглашення.

Юрась знов дивиться у своє одинокє віконце. Хоч сонечко й сіло, а темряви й не бувало — видко як удень. Та бодай його й не бачити! Сиза якась, каламутна лядська Вісла несе свої каламутні води до чужого незнайомого моря, на холодну північ. Як же ж вона не подібна до далекого рідного Дніпра, що несе свої могутні води на теплий полудень, від Києва до Хортиці, від Хортиці до Чортомлика, до Січі, де верховодить Сірко... Може він тепер з запорожцями гуляє по Чорному морю на своїх чайках, галерах і каторгам турецьким жаху завдає, бідних невільників з неволі визволяє... А тут по каламутній Віслі валкою без кінця повзуть плоти та незграбні судна мов черепахи... Краще було б у кримській або у турецькій неволі світом нудити, брязкаючи кайданами на невільницьких ринках города Кафи чи Козлова, або на турецькій галері, ніж оце тут нудитись у темноті, сонця праведного у вічі не видаючи. Та там би може довелось побачити хоч свого брата-козака невільника, або рідну Українку, "дівку-бранку" у базарі на продажі. А тут нікого, нікогісінько! І згадується йому Йоаникій Галятовський, як він розказував Юрасеві про римського поета Овідія, що увесь вік томився десь вигнанцем далеко від рідного краю... Чи не та ж доля жде й того, хто був колись батьком України?

Коли чує, щось за дверима наче ходить... десь недалечко ключі брязкають... А не такий час, щоб там що ходило, брязкало... Знав він, що се таке: після такого брязкання в незвичайну годину не раз бачив він із свого віконця, що то виводили кого-небудь із темної темниці "горломкарати". І бачив він не раз, як під його віконцем, там, де стоїть висока шибениця, гойдалось козацьке тіло, чи то гострою сокирою кому голову здійсмали... Чує він і голос товаришів своїх по темній темниці, митрополита Йосифа та полковника Гуляницького... Та ще чийсь голос знайомий, а чий — не знає...

— На паль, на шибеницю? Кого? Нас? Боже! Ключ вже брязкає коло його дверей.

— Господи! Прийми дух мій...

А за вікном темної темниці горлиця плаче...

Двері розчинилися... Се його, Юрася, мають вести на шибеницю... На порозі — "сам", той, що під шибеницею порядкує...

— Сину мій! Архимандрите Гедеоне! Молись Всеблагому Богу...

Юрась зацікавився на місці... Послідня молитва!.. "Боже! Боже! Чому ти мене покинув?"

— Молись, сину! Він, що добув води з каменя, що вивів Ізраїля з Єгипту, апостола Петра з темниці, виводить нині з темниці душі наші.

— На кару... на смерть?

— Не на кару, сину мій, не на смерть, а на волю, на світ широкий, на Україну, на ясні зорі, на тихі води... Оцей козак, Васюта Макогін пригнав гінцем від його милости, найяснішого короля нашого Яна Казимира і від пана гетьмана коронного Павла Тетері з приказом — визволити нас.

Усі — митрополит Йосиф, Юрась, полковник Гуляницький, Васюта Макогін — усі, окрім ляха з ключами, падають навколішки і тихо моляться.

— Сей день, его же сотвори Господь... обнімим друг друга...

Над Юрасем нагинається Васюта Макогін. Сльози ринуть з очей його...

— Почоломкаємось, пане гетьмане, та міцно-міцно!

XIII

Старі люди ще за батьків і дідів наших казали:

"Горе дворові, де корова розказує воліві".

Так було і з нашою Україною.

За всі часи, як стояла Україна, від часів Богдана і до часів Самойловича, на Україні водились ледачі корови, котрі з дурного розуму і з сорому по своїй гидоті і нікчемності щодня ревли на всю череду, що воли в нас сякі й такі, що пускати їх у череду треба з опаскою, а то заведуть і череду, й черідку у такі нетрі, що и москаль їх звідти не вижене...

І от таких волів налигали кріпкими московськими налигачами і заганяли у стайню, а деяких, про котрих корови-ледащиці вже дуже погано ревли, московські купці й на заріз заганяли...

А гидоті й сього було мало: намоглася вона й такого вола під заріз дати, як Сірко, та дала була, але москалі скоро побачили, що без "Сірого" вола пропаде і українська череда, і черідка, що вовки-сіроманці з Криму, Туреччини й Польщі притьмом набіжать на Україну і переведуть чисто усі гурти і череди... За останні часи гетьманування Демка Многогрішного від української гидоти пішла чутка, що до гетьманської булави дуже приглядається Іван Сірко, що поспільство і голота на його колеса воду гонять, що кожний запорожець за свого кошового і на чорта полізе, і що тоді москалям на Україні буцімто "нитка урветься". Пускаючи таку чутку, гидота боялась не за москалів, а за

себе: їй би, а не москалеві при Сірковому гетьманстві урвалася нитка...

Якраз у ті часи, коли українська гидота довела Демка Многогрішного трохи не під заріз, Сірко з своїми січовиками задав доброго чосу при річці Куяльнику татарському мурзі Текмамбету і самого мурзу, як качку на гнізді, зловив. Зловивши Текмамбета, Сірко сам повіз сю цяцю у Курськ, в подарунок князю Ромодановському. На свою голову, він не взяв із собою нікого із запорожців, бо їхав не в Крим і не в Туреччину, а в Московщину, через землі своєї неньки України.

Отут-то і спіткала його. гидота на самому дворіщі неньки України.

Полтавський полковник Хведько Жученко — ота ледача корова, що "розказувала волів" — налетів на Сірка з своїми козаками, мов на злого татарлюгу, забив у тяжкі кайдани, мов якого злодія, і привіз у Батурин, де сиділа така, як і сам Жученко, гидота... А гидота й рада тому...

Гидота до Ромодана з довгим язиком...

Ромодан у Москву: "тому що сей Сірко, забувши Господа Бога і твою, великого государя, до нього прихильність, задумав віддатися турецькому султанові, то..."

А за "то" вже стояли "батоги" і Сибір...

Батогів добрий цар не велів давати Сіркові, а на Сибір милостиво дозволив.

І от повезли пана Івана, славного війська запорозького низового кошового отамана у далеку-далеку дорогу і не дали майже попрощатись і з ланкою, і з діточками... Тренькає дзвоник під дугою і день, і ніч, гонить, не зупиняючись ні на хвилину, трійка за трійкою по етапах з ярижкою з "розбойного приказу" плече до плеча з Сірком, бо у "розбойному приказі" ярижці сильно наказано везти сего колодника до города Тобольська "без мотча-ня", з великим бережнем, смотрячи за ним "недреманним оком"... І не дримає око ярижне день і ніч, і тренькає день і ніч дзвоник під дугою, та деколи брязнуть і кайдани Сіркові... А він усе думає, усе думає: за що? За що? Де ж твоя правда, Господи?

Невже ж тепер правда — правда вже померла,

А щира неправда увесь світ зажерла?..

А он уже й гори заступили дорогу, високі-високі гори... То вже, мабуть, кінець світу: тут і Сибір кінчиться... Приїхали! Так думає Сірко, та до ярижки;

— Будь ласка, пане москалю, чоловіче добрий, се вже ми приїхали у Сибір?

— Ах ти, простота, хохол! — сміється ярижка. — Се тільки Урал-батюшка.

— А Сибір? Невже ж ми ще не в Сибірі?

— Де там Сибір! Сибір-матушка за Уралом... Ех, хохли, всі подохли...

Ніколи нікого і нічого не боявся Сірко, а тут стало страшно... Через такі гори і птиця не перелетить, а де вже звідти чоловікові вернутися! Із Сибіру нема вже повороту, як із того світу... Та ще з того світу, буває, вертаються... Он баба Зубиха замирала, була на тім світі, усе бачила і вернулась звідти... І Марко проклятий був у пеклі і вернувся, а із Сибіру не вернешся...

А гори так і обступають кругом... А дзвоник все тренькає під дугою... Трудно коням бігти вгору... Тимчасом мсюкаль-підводчик заводить якусь московську пісню:

Ой і попила-ль моя буйная головушка, —

Пи́ла она, бра́тци, — ох і погуля́ла...

Нудно Сірко́ві від такої піснi, і він згадує свої піснi, свої думи... А тройка піднімається все вище і вище... От вони вже вибились на самий шпиль, під самі хмари...

Коли дивиться Сірко — управоруч від дороги стоїть кам'яний стовп.

— Звідси починається Сибір-матушка, — сказав ярижка, показуючи на той стовп.

— А до Тобольська далеко ще? — спитав Сірко.

— Ну, тут уже руку подати, — верст сімсот-вісімсот, не більше.

.....

.....

А тими часами, поки Сірка везли до Тобольська, на правобережній Україні закрутилась і розгулялась така завірюха, що Москва разом схаменулась і тяжко задумалась над своєю помилкою; тепер вона побачила, що, заславши Сірка у неволю, вона сама себе приборкала — підрізала крила... Тут тільки Москва догадалась, яку силу вона загубила і що таке був для неї Сірко... То-то, не треба було б слухати гидоти!..

А мабуть, як то кажуть, "щось велике в лісі здохло" коли сама Москва так заметушилась і згадала про Сірка.

Та хіба ж і не "велике"!

Султан турецький Мугамед IV вийшов на правобережну Україну з страшенними силами і грозився добути Київ. Він уже добув славний город Кам'янець, церкви його повернув у мечеті, всі церковні дзвони велів перелляти в гармати, образи із церков повикидати і святими іконами вибрукувати улиці. Із склепів же церковних звелів виволокти гроби значних городян і повикидати їх за город на смітники. І се ще не все: вісімсот хлоп'ят невеличких взяв собі у яничари, а молоденьких панночок у свої гареми та в гареми своїх візирів і пашів...

Страх і трепет обгорнув і Україну, і Польщу, бо і Дорошенко пристав з своїми козаками до султана. Кримська орда з ханом своїм Селім-Гіреєм носилась по Україні як зла хуртовина. Усе никло перед грізним падишахом і його санджаками...

Зловісна луна тієї хуртовини лунала вже попід самою Москвою...

Що станеться з Києвом, як і там із святих церков пороблять прокляті мечеті, церковні дзвони переллють в турецькі гармати, мощі печерських угодників повикидають на смітники, а святими образами вибрукують улиці!

Ніколи ще Москва, як і світ став, ні у кого не прохала підмоги. А тепер її бояри, боярські діти, стольники й окольничі гінцями полетіли з царськими грамотами — у перву голову до німецького цісаря, до римського папи, до курфюрстів саксонського й бранденбурзького, у Венецію, Францію, у іспанську землю, в землю англійську, в Голяндію, Швецію і Данію... Отаке закурило!

Сам цар збирався у похід проти злої хуртовини, і вже велено було будувати "государів двір" у Путивлі...

І тут-то згадали про Сірка... У Москву прибіг посланець короля польського

Христофор Ковалевський і між іншими річами говорив цареві:

— Тепер Дорошенко писав білогородській орді і кримським татарам, щоби вони йшли до нього без страху, тому що він того Сірка позбувся і від нього вже їм перешкоди не буде...

Де вже бо! Яка там перешкода із Тобольська!

Посланець просив словом короля відпустити Сірка під Білу Церкву.

А тут і його "дітки", запорожці, оставались без свого "батька", як без голови і без рук. Вони писали до боярина Артемона Сергійовича Матвеева:

"Добродієві нашому милостивому, чесному опікунові нашої Малоросії і нас, війська запорозького, і давцеві всякого добра, посилаємо наш низький поклін і покірно просимо: змилуйся, як батько над дітьми, щоби за твоєю милостивою помочию нам прислали калмики і чайки, і засоби збіжжя, і щоби нам відпустили нашого доброго польного вождя і управителя, для бусурман страшного воїна, Івана Сірка, тому що в нас другого такого польного воїна і гонителя бусурман нема. Почувши, що у запорозькім війську нема Івана Сірка, страшного Кримові борця і щасливого побідника, котрий все їх побивав і християн з неволі визволяв, Бусурмани радуються і загадують на нас напасти".

І що ж Москва із тим Сірком? Що тут було робити? Сама пошила його у злодії, а тепер, знехотя, треба було повернути його у спасену душу.

Привезли його із Тобольська у Москву, заставили заприсягтись, що він служитиме вірно, і цар сказав йому:

— Даю тобі волю, бо вступився за тобою наш вірний підданий гетьман Іван Самойлович. Царське слово не можна зломити... Писав я. і запорожцям, що дам тобі волю, і даю.

Як блискавка по небу, пронеслась звістка по Польщі і Україні, по Криму й Туреччині, що "урус-шайтан" вийшов із московської неволі. Громом упала та звістка на голови ворогів України. По усіх мечетях Туреччини і Криму мулли читали султанський фірман, молитву на погибель "урус-шайтана".

Та не поміг і фірман, не допомгла і молитва. Сірко знов носився з запорожцями як степова пожежа. Він взяв Очаків, Аслангород, плюндрував Крим, пускав на вітер татарські аули...

Тоді султан положив собі на серці зрівняти запорозьке кубло, прокляту Січ, з землею, спалити її дочиста і попіл розвіяти по вітру...

XIV

Восени І674-го року султан Мухамед IV посадовив на галери п'ятнадцять тисяч яничар і Чорним морем з Капудан-пашою і другими пашами та мурзами послав їх у Крим до хана Селім-Гірея I з приказом: піднявши всю кримську орду в сорок тисяч коней, укупі з яничарами, як тільки замерзне Дніпро з притоками, затоками і заводями, тихо, несподівано, нічною добою і доконче у велике свято, саме на Різдво, на

другу або на третю ніч сараною налетіти на прокляте запорозьке кодро" вирізати до ноги усе те гадюче царство, зрівняти з землею їх вали й окопи, попалити й пустити на вітер їх курені, а самого "урус-шайтана" Сірка живцем у тяжких кайданах приставити у Стамбул на ясні очі падишаха.

За три тижні до Різдва стала зима, та така сувора, що аж земля від морозу тріскала, а Дніпро і всі його притоки й затони закувало льодом, мов залізом, і присипало снігом.

Настало Різдво. Усі січовики зібрались до Січі на велике свято. Покинули свої зимовники і ті з товариства, котрі зимою жили своїм хазяйством і з своєю худобою то по дніпровських островах і займищах, то на своїх пасіках.

Весело й бурно провели січовики перші два дні великого зимового свята. Гриміли гармати й мушкети. Грали і співали кобзарі й лірники. По куренях ходили школярі-співачи, "яко волхви со звіздою путешествоваша".

Гуляли і день, і другий, а того не знали, що п'ятдесят п'ять тисяч заклятих ворогів їх на другу ж ніч обгорнули Січ мов хмарою, накрили і порізали у темряві січову сторожу, що стояла кругом геть-геть від самого коша і по степовій, і по луговій стороні. Зоставили живим із сторожі тільки одного молодесенького вартового, щоб він показав їм ту "хвіртку" чи "пролаз", котру на сю ніч, по черзі, не замикали...

А у ту Січу нелегко то було і вскочити... Вона стояла за високим земляним валом, а її обступали на схід сонця чотири притоки Дніпра-Славути: Чортотлик, Прогной і річки Скарбна і Павлюк. Увишки вал був у шість сажнів, височенький таки... З поля, на захід сонця, на валу були височезні гострі палі чи то частокіл, а в ньому бійниці. З другого боку, що на схід сонця, від Чортотлика і Скарбної АР самісінького валу збудовані були із товстого бруса здоровенні коші, що засипані були землею так, що їх ніяке б ядро не пробило, не те що кулі. У самій Січі стояла височезна башта, теж на захід сонця двадцять сажнів у обхід, а у тій башті, звичайно, добрі бійниці. Перед самою баштою глибочезний рів, а далі за ровом земляний городок, сто сажнів у обхід, а в йому віконця, з котрих визирали на світ божий січові гармати. У тих кошах, що були на схід сонця, прорубані були під бійницями вісім вузеньких "хвірточок" чи "пролазів", таких вузеньких, щоб тільки одному козакові пролізти з відрами по воду на Чортотлик та Скарбну. Мірою була Січа, як обійти її кругом, — більш дев'ятисот сажнів, без малого дві верстви. Чималенький таки городок! Не десяти і не двадцяти тисячам можна було у ньому сховатись...

Так ото як порізали татари й яничари у полі й у Великому Лузі січову сторожу і zostавили для себе за язика тільки одного вартового, то хан Селім-Гірей і улестив його обіцянками великого скарбу і волі — куди схоче, туди й іди, а укупі з обіцянками — і шаблею: не покаже охотою незамкнуту на ту ніч, по черзі, хвіртку — зараз і голову з пліч!

Зоставалось одно — показати нещасну хвіртку.

От зав'язали йому чадрою чи то рушником від татарської чалми рота, щоб іноді, часом, не крикнув коло самої хвіртки і не побудив би сонну Січ, яничари й повели його під руки, а він, з неволі, повів їх до тієї нещасної хвіртки.

Як вода у лотоки, ринули яничари у той "пролаз", і вже за перших півнів затопили своїм тілом і майдан, і всі улиці й улички поміж куреннями і за куреннями...

А у Січі — тихо як в усі. З вечора трохи потепліло, і вогкий сніг, мов борошно м'якеньке, і не хруснув під ногами проклятушого бусурманського воїнства... Хоч в ухо стрель! От-от потечуть ріки козацької крові червоної...

А що ж козаки? Після гульні, танців і скоків, підпили й потомлені, вони спали по своїх куренях, покотом чоловіка по півтора ста у кожному з тридцяти восьми куренів. Хропу козацького було, мов у кінському табуні після водопою.

Тільки у васюринському курені деякі з козаків, не підпили й мало потомлені, сидючи коло столу біля каганців, грали в карти. А у темному кутку лежали собі рядом наші знайомі запорожці, що їздили колись у Печерське з дарами від Сірка та бачили, як Юрась-архимандрит служив вечірню службу, — Павло Пелеха та Яким Яворницький.

Лежать вони та тихенько розмовляють про старовину, коли чують;

— Цитьте, цитьте! — шепоче Шевчик-запорожець, а сам білий як крейда. — Чи се не сон?.. Господи! Яке ж страшне!

І він показує на зачинене вікно у кватирку, де була маленька щілінка.

Ті туди... Зирк! Аж волосся сторч стало... Увесь майдан людьми затоплено, мов ото буває у церкві на велике свято... та усе яничари!.. Кинулись і ті, що у карти грали... Так і єсть! Пропала Січ! Пропало військо запорозьке!.. Зараз тихенько давай будити увесь курінь... Повскакували... Де і хміль подівся!.. Спочили на ноги мов один чоловік — мовчки ухопили мушкети... А тут курінний отаман порядкує... У кожного вікна поставив по три, по чотири чоловіка, найметнійших стрільців, щоб вони без перерви стріляли у гурт, як у копицю, а другі щоб безперестанно набивали мушкети і подавали тим, що у вікон...

Помолились та разом і відчинили усі вікна куреня...

Торрох! Аж по степу й лісом луна розляглась... Торрох! Тор-рох — і, мов блискавка, вилітало полум'я із кожного вікна, і, мов від грому небесного, падали яничари, аж до неба, до самого Аллаха посилаючи предсмертні оклики і прокльони... Падають та и падати нікуди — так густо!

Від грому мушкетів прокинулись і другі курені — всі тридцять вісім!..

Сотки блискавок і громів вилітали разом із усіх вікон, і яничари "аки козли между собою м'ятушися", — як каже літописець, — падали на землю і захлебувались своєю і братерською яничарською гарячою кривцею. Самі вони у такій тісноті мусили або стріляти на небо, у повітря, дурницею, або бити свого брата, бо куди не повернись — стояла стіна із яничарів же...

Скоро і ці живі стіни повалились, і стало вже не так густо: мерці загатили собою і вимостили трупом і майдан, і кожную уличку. Тоді із отаманського вибухнув голос:

— До ручного бою, дітки, до ручного!

І разом у кожному курені відчинились двері, і запорожці, як бджоли із уликів, висилали із куренів, і почалась страшна різанина рукопаш: у діло пішли тоді шаблі, ножі, турецькі ятагани-запоясники, келепи. Се вже була чисто різницька робота. Турки

вже мало і відбивались, бо думали, що так судив їм Аллах тут погинути.

— Алла! Алла! Алла! — здіймали вони руки на небо і падали мертві на своїх братів-яничар.

Січ мов курилась туманами: то не тумани над Січчю вставали, то курилась на морозі ще тепла кров турецька.

Ще тільки на світ почало благословляться, а вже у Січі не залишалося ні одного живого яничарина. Усе червоніло турецькою кривцею — стіни святої церкви, курені, гармати... За червоним не видно було і снігу, хоч перед ранком і вдарив знов такий мороз, що пара з уст, здавалось, замерзла.

А тимчасом вернулись із погоні дві тисячі панцирників-козаків, котрі вже не догнали хана Селім-Гірея з його ордою в сорок тисяч коней і з рештою недобитих яничар, котрих спасла хвіртка, якою вони й добрались уночі в Січ, як вовки у кошару. Привели тільки одного язика-татарина: кінь під ним пав у погоні, і його взяли запорожці за язика.

— Завів хан, як собака, і побіг у свої улуси з ордою, — тільки й удалось козакам добитися від свого язика. Халат на собі розідрав... пику свою дряпав нігтями... плакав, ай-ай! Як плакав... Тепер йому падишах кесим башка, ай-ай! Кесим башка!

Після служби божої і молебня на подяку Богу запорожці перш усього перенесли своїх убитих у страшній "завірюсі" товаришів, — як каже літописець, на братське кладовище і передали тіла їх землі "чесним і знаменитим погребенієм". Убито було п'ятдесят чоловік.

Полягло яничар у ту ніч тринадцять тисяч п'ятсот! Два дні валили запорожці їх трупи в ополонки, пускали під лід, — нехай пливуть і ждуть слушного часу...

XV

Сяк-так перебули козаки Різдвяні свята і водохреща, перебули й піст опісля м'ясниці, а тут вже й сонечко стало все вище та вище підбиватись. Прийшла весна. Минули і Великодні свята, пролинула й клечана неділя, недалеко вже й до Петра.

Коли ось розсилає Сірко козаків-молодь по усіх плавнях, займищах, по пасіках і козачих становищах, щоб усе низове товариство, не гаючись ні хвилини, мерщій прибувало до Січі на велику раду.

Отаманське слово — велике слово. Козаки разом з усіх усюд посунулись до Коша. Зібралась рада. Сірко, уклонившись до громади, ознаймив, що від славного війська запорозького низового хрещений люд, уся ненька Україна вимагає великого святого діла.

— За неньку Україну і за святе діло ми раді положити свої голови! — озвались запорожці. — Веди нас, батьку!

— Так от що, дітки, — додав Сірко, — їдьте ви зараз до своїх становищ, де хто господарство має, запасіться тижнів на три харчами і усім, що до походу належить: щоб і коні були справні, і мушкети, і уся козацька зброя. А потім, не барячись,

вертайтесь до Січі, і ми підемо, куди нас Бог поведе... З Богом же, дітки, — скоріше вертайтесь.

Козаки не дали на себе довго ждати. Через кілька днів Січа була як повний улик, так що ті з козаків, що трохи опізнились, вже не попали у саму ограду, а припинились перед Січчю з кіньми у полі.

Тільки вже тепер, як знов зійшлась рада, Сірко дав знати, куди він поведе своє військо. Він оповів, що поведе своє військо на татар, та не через Перекоп, а таким шляхом, звідки їх татари ніколи не виглядали й не виглядатимуть. Відібрав двадцять тисяч січовиків, у котрих були самі прудкі коні, і пішов з ними через татарські степи, подалі від їх кочовищ, прямо на Сиваш, не спіткавши на тих степах ні єдиного татарина.

Там, косою Арбатом перекинувшись на той кінець Сиваша, Сірко зупинив своє військо якраз там, де починався самий Крим, і розбив на дві купи своє військо: з одною, меншою купою коней в п'яти тисячах, Сірко сам zostався коло арбатського "перелазу", а п'ятнадцять тисяч з Грицьком і Павлом Пелехами та Якимом Яворницьким послав руйнувати Крим.

— Розсійтесь по поганій землі як сарана і гнівом божим пронесітесь над нею, а на шостий день з здобиччю і ясиrom вертайтесь до мене; а тут я сам зустріну хана і задам йому такого прочухана, що дітям і внукам закаже не будити лева коли він спить, — сказав Сірко їм на відході.

І тяжке горе на той час спіткало усю кримську землю, таке горе, якого Кримчани й не зазнали. Один загін козаків з Яворницьким пустився на Карасубазар, другий з Павлом Пелехом вдаривсь до Козлова города, третій з Грицьком Пелехом — упав на саме ханське кубло — на Бахчисарай.

І якого то плачу було на той час по всій кримській землі! По городах і аулах пройшла така пожежа, що за димом і курявою сонце ховалось, як за хмарами. Там голосили татарки й татарчата, котрих чередрами гнали у полон, а тут ревля худоба, іржали коні...

У Бахчисараї козаки вже не застали хана; дим пожежі так налякав його, що він з більшою частиною свого війська побіг у гори, а другу послав розвідати, що і як і звідки прийшов на його землю гнів Аллаха, бо від Перекопу ніхто не приходив.

Незабаром Селім-Гірей дізнався, що то запорожці так страшно хазяйнують у його ханстві, і що проскочили "урус-шайтани" у Крим не через Перекоп, а Арбатом через Сиваш...

Селім— Гірей аж руки підняв до неба з радощів.

— Алла, Алла!.. Ля Іллях іль Алла, Мухамед расуль Алла! — похваляв він Бога за таку звістку.

Він знав, що коли запорожці вертатимуться з Криму через Сиваш, то як перестріти їх у самого перелазу на Арбат, на ту вузьку косу, що тоненькою і довгою стрілкою простяглася поміж гнилим Сивашем і Азовським морем, то там їх нетрудно буде перерізати і перестріляти, як шпаків або перепелиць — до одного, до послідньої ноги...

І Селім-Гірей зараз погнав своїх чаушів у гори, за Чатирдаг, щоб усі султани, мурзи і аги поспішали до його у Чуфут-Кале кожен з своєю ордою.

Як казав хан, так і сталося: Селім-Гірей обгорнувся великою ордою за п'ятдесят тисяч коней і сагайдаків.

Не втече тепер "урус-шайтан", не втече! У вершу шука головою попала і повороту їй не буде... Не втече "урус-шайтан"!

Але не так склалось, як жадалось...

Селім-Гірей з своєю ордою доскочив арбатського перелазу якраз у той день, коли й козаки мусили туди ж вернутись з ясиrom і здобиччю. Аж там ждав на хана сам Сірко. Селім-Гірей і його султани ще здалека запримітили, що козаків дуже мало і що вони полягали за коней, як за живий окіп.

Було б вам звісно, що запорожці так було вимуштровували своїх коней, що коли скаже було; "косою, лягай тихо!" — і химерний коняка зараз лягав на землю і лежав як мертвий, а запорожець клав йому на спину свого мушкета і лушив ворогів неначе з прицілу.

Так от як побачив Селім-Гірей, що козаки полягали за коней то зараз звелів і своїй орді зійти з коня і вдарити на козаків пішки, великими лавами, спершу пускаючи в них хмари стріл, а потім, зблизившись, на ножі, рукопаш!

— Алла! Алла! Алла! — заголосила орда, пускаючи у козаків дощем стріл.

Але запорожці й не ворухнулись, бо Сірко залишив у себе тільки панцирних, у дротяних панцирах попід кунтушами, і татарські стріли не то що не дошкулили їх, а майже й не вкололи, ні трішечки не вдряпнули. За те ж запорожці дали себе добре знати: кожен намітив із свого мушкета по ворогу — і разом не одна сотня бритих голів полягла на місці.

Не раз і не два кидалась орда на живі окопи і бриті голови валялись по полю вже не сотнями, а тисячами... Чотири тисячі трупів татарських, розказує літописець, полягло вже у полі, а запорожці ні на малу п'ядень не подались назад.

Селім-Гірей велів відступити на мушкетний перестріл. Йому думалось, що Аллах не навернув ще на його милостивого ока.

— Алла! Алла! Алла! — радісно заалалакала орда у задніх рядах. — Аллах керим! Аллах акбер!

І було з чого радіти. На поміч їм рушила друга орда: то сам Аллах посилав на "урус-шайтанів" своїх делібашів.

Але то не були Аллахові делібаші: то йшли запорожці, ті самі, що, як каже літописець, "нешадно струснули" увесь Крим.

Грицько Пелех і інші отамани-ватаги, довідавшись від татарського язика, котрого десь злапали козаки, що хан потяг з військом-ордою якраз до арбатського перелазу, де засів сам "батько" з панцирними лицарями, мерщій повернули своє військо з ясиrom і здобиччю трохи на бік, залишили там під охороною деякої сотні-другої козаків той ясир і здобич, а самі, розпустивши татарські знамена, що забрали у Бахчисараї, ринулись за ханською ордою, буцімто й вони — орда.

Але Сірко добре бачив, що то не орда, а його ж молодці-січовики.

— На кінь, дітки! На кінь, панове-молодці! — крикнув він.

— То наші браття йдуть... Ускочила орда межі молот і ковадло! Рушайте, дітки!

Як яструби на шпаків, понеслися козаки на татарву. Орда не вдержала і кинулась урозтіч по степу, посипаючи назад через ліве плече свої пернаті стріли. А там, у тому рідному їх степу, вже виглядала їх смерть неминуча. Селім-Гірей і його орда скоро побачили, що то Аллах не поміч своєму людові посилає, а смерть...

Ще кілька тисяч полягло орди на рідному полі та кілька тисяч у полон ускочило. Не піймали тільки самого хана, бо під ним був кінь, подарунок падишаха, кінь, пращур котрого, кажуть, возив на собі самого пророка Магомета.

Того ж дня усе козацьке військо, забравши свою здобич і тринадцять тисяч ясиру, пройшло арбатський перелаз і стало у степу коней попасти і самому їжею та спочинком трохи підкріпитися.

Тут Сірко велів козакам наварити якомога більше каші, так щоб сієї козацької страви стало й для усього ясиру.

Нагодувавши ясир, Сірко звелів козакам розділити його надвоє: осібно хрещених і осібно нехрещених. бусурман, і бусурман звелів зараз, як звичайно, перев'язати, а до хрещених, котрих було сім тисяч, козацький батько повів таку річ:

— Слухайте, хрещені! Хто з вас хоче, ідіть з нами у мир хрещений, у край веселий, на тихі води, на ясні зорі, до городів християнських; а хто не хоче, вертайтесь у Крим.

Хрещені і ті, яких хрещені матері привели вже у Крим і котрих звали "тумами", теж розділились самі надвоє: чотири тисячі з них захотіли вернутись додому, до рідної родини... А три тисячі — то все були молодіці, дівчатка-підлітки і діти — і ні одного козака або хлопця — ті захотіли вернутись у Крим... Гай-гай! За що ж їм, бідним, докоряти тим Кримом нехрещеним! За що? У тієї молодіці може дитя там зосталося; хоч воно й татарча нехрещене, але ж воно її дитинка, під її серцем зародилося, на її ж і лоні вигодувалося. У другої молодички хоч і діток там нема, але до серця її може припав який чорнявий та кароокий Ахмет або Селім, чи вже привикла вона у мурзи в гаремі до "розкоші турецької", до "лакомства нещасного"... Та й дівчаточкам-підліткам може декотрим з них упали в око які очі карі, брови чорні та постать молодецька... За що ж і їм докоряти тією землею бусурманською!..

Сірко пустив їх, здавалось, без докору... Але...

Він думав, він ще мав надію, що може вони ще и вернуться. Так ні! Не вернулися! Довго стояв Сірко на високій степовій могилі, довго дивився услід їм...

— Вернуться, чи не вернуться? Хоч чи не оглянуться?

Ні! І не оглянулись... Так і зникли по край степу широкого... Довго стояв на могилі Сірко, довго думав, довго міркував з собою:

— Чи гріх, чи не гріх? На моїй душі гріх лежатиме? А Україна-ненька? Невже ж і їх діти шарпатимуть матір нашу? Ні! Не бувати цьому, не бувати! Нехай на моїй душі та каменюка лежатиме до спокути... Спокутую!

Він повернув коня і вернувся до свого стану.

— Дітки, панове-молодці, — сказав він. — Я пустив наших українок у землю невірну... Я мав надію, що вони вернуться... Вони не вернулись... Тепер та погань розповзеться по невірній землі як черва... А та черва дасть дітей-черву, і та черва невірна колись нас, козаків, і нашу неньку Україну їстиме, на те вона черва плодюча... Так от що, дітки: скачіть деякі з вас моторненько і знищіть усю ту погань дотла! Нехай та черва не розповзається між невірою.

І козаки, хоча й з великим жалем, зробили те, що велів "батько"...

Трохи згодом, як вернулися козаки, і сам Сірко метнувся на коневі туди, де сотворилося зле діло — бездушна різанина.

Страшне видовище побачили Його злі очі: то купками лежали мертві діти коло мертвих матінок, то сям-там розкидані по степу мертві дівчатка, невинними очищами дивились на небо... За що? За що?

Сірко став посередині сього мертвого поля і обвів його очима, в котрих хоч би маленька іскорка жалю засвітилася... Ні, погляд холодний, суворий.

— Простіть нас, сестри й діти малі, — сказав він, оглядаючи мертве поле. — Самі ж ви спочивайте тут до страшного суду Господнього, замість тою, щоби плодитись вам поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну, без святого хрещення, погибель.

І хоч би сльозина одна, хоч би зітхання від серця!

Такий був Сірко — син свого часу, свого віку. То був такий вік суворий, а Сірко — його правдивий вираз.

Покинувши мертвих українок і їх дітей на поталу звіру і птиці, Сірко повернув до свого становища і велів зараз лагодитись у дорогу до Січі.

Не мале ж то й товпище потягнулось по степу до Чортомлика. Двадцять тисяч запорожців, тринадцять тисяч ясиру та кримської худоби і овець вісімнадцять тисяч, та ще й козацькі вози й татарські арби з козацьким добром і цілими копицями усякої здобичі.

А от не за горами і Січ-мати. Вартова сторожа, що стояла по степу, давно угледіла, що запорожці вертаються з великим ясиром і здобиччю, і оповістила у Кіш.

Тоді назустріч вийшли попи з корогвами та образами, і свяченою водою окропили Сірка й отаманів і усе "христілюбиве воїнство", а у самій Січі стрічали козаків гарматними та мушкетними громами і церковним дзвоном, як на святий Великдень.

Два дні потім гуляло військо запорозьке так, як і на різдвяні свята не гуляло, а після гульні дуванили здобич і ясир — здобич між собою, а ясир — на чотири дуванки: у першу дуванку пішли українські полоняники й полонянки, що були у кримській неволі; їх пустили у свої городи і села, до батьків і матерів, до свого роду-племені... У три останні дуванки пішли ясирні: одну частину їх послали гостинцем у Москву, другу до гетьмана Самойловича, а третя — чотири тисячі татар і татарок, полоняників і полонянок — zostалися у Січі на викуп. Їм Сірко й курінні отамани оголосили — старому й малому, щоб кожне з них, коли бажає вернутися у Крим, не гаючись, клопоталось про свій викуп; а коли викупу скоро не буде, то їх мов худобу погонять у

Москву на вічну неволю. Москва такою здавалася їм страшною, що вони зараз стали торгуватися з Сірком і з курінними — скільки кожне по своєму достатку зможе заплатити за викуп. Тоді усі через свого грамотія вписали в список свої імена і викупну суму та послали до свого хана у Крим з чолобитем, "писаним кривавими сльозами".

XVI

А що ж тимчасом робить Юрась Хмельниченко?

Років з вісім назад ми бачили його у темній темниці, у високій башті в Марієнбургу. А з того часу він на волі — скинув з себе клобук і чернечу рясу і знов козакує. А поки ще він у Печерському поклоні клав та "Блажен муж" щовечора читав, Україну, як ті євангельські ризи, ділили між себе — колишній джура Івашко Брюховецький та Павло Тетеря; а поки він томився у темній темниці марієнбурзькій, Тетеря одружився з його сестрою, ясноокою Стехою, що була перш за Виговським Данилом. Та не довго верховодив тогобічною Україною Тетері, нелегко воно показалось, і він забрався з України де спокійніше. За ним булаву перехопив Петро Дорошенко. Мав він крила орлині і з "тогобічної" перелинув на "сьогобічну". Але ж Дорошенкова булава муляла декому очі, і козаки другу булаву десь у очеретах знайшли і прокричали "лебединого віку та журавлиного крику" пройді Суховієнку.

Чия тепер рука перетягне — чи Дорошенкова, чи Суховієнкова? Тогобічні козаки розбились надвоє — і за того, і за другого... І Дорошенко, і Суховієнко ідуть на раду в Умань. Зібрались козаки. Дивляться — і Юрасько тут, та вже не ченцем, а козаком...

В радний круг вступили Суховієнко, Дорошенко, Юрась і Ханенко, уманський полковник.

— Положіть булави! — кричали запорожці і тогобічні козаки. — Кого рада обере вільними голосами, тому й булава.

Суховієнко і Дорошенко положили булави. Ні той, ні другий не перетягнули: перетягнув Ханенко.

— Ханенко Михайло! Ханенко! — загула рада. — Лебединий вік та журавлиний крик... Бери булаву!

Ханенко взяв булаву і кланявся на всі чотири сторони. Тут же на раді і присягнув.

— Клянусь всемогучим Богом перед святим Єго євангелієм за вольності стояти і оплакану отчизну, скільки Бог помочі подасть, обороняти.

— Лебединий вік та журавлиний крик! — не переставали козаки.

Суховієнко і Дорошенко зникли між громадою. Ханенко і Юрась за підмогою майнули у Крим. А татарам усе одно — кого не шарпати, аби шарпати...

Тепер уже й Юрась на козака трохи здався.

— Козак, козак, тільки чуб не так, — думав про його Ханенко, усміхаючись.

Вони тепер коло Бахчисарая. Козацькі полковники і татарські мурзи, і султани коло них з корогвами, а військо українське і ханське оточило їх, мов на городі мак оточив пишні троянди. Скоро похід проти Дорошенка.

Юрась, трохи піднявшись на дорогому турецькому сідлі, повернув свою коня і замислився, глядячи на чарівну столицю Селім-Гірея, що так і тонула з своїми мечетями й високими, стрункими мінаретами у темній гущині кипарисів і стрільчастих тополь...

— Про що замислився, пане Юрію? — спитав Ханенко, повертаючи й свого коня до Юрасевого.

— Та от дивлюсь не надивлюсь на сю частину Едема, пане Михайло.

— А що? Розкішне кубелечко сплели собі хани?

— Та добре... Тільки ж немало у се гніздечко пішло і нашої соломки, і нашого пір'ячка: скільки тут квилить-проквилляє нашого брата, козака-невільника!

— Скоро сього не буде: скоро житимемо з панами ханами, як рідні; їм — Крим з його розкошами і морем, нам — Україна з зеленими садочками, з вербами над ставками, з барвінком та рутою... І будемо ми пестувати нашу заплакану неньку: ти сьогобічну, я тогобічну.

— А чи допоможе нам Бог укоськати того Дорошенка? Ох, боюсь, що поки ми тут, до його прилетять турецькі санджаки: він султанів услужник.

— Укоськаємо! Та ще й як! До санджаків і Хима з Єрусалима не доскаче...

— А Сірко з запорожцями? Він до татар такий ласий, як дяк до книшів.

— Ні, пане Юрію, запорожці мою руку держатимуть: я заглядав у Січ, так Сірко сказав мені: "Коли ти, каже, пане гетьмане, заприсягався в Умані за вольності стояти і заплакану Україну обороняти, то бери й мене за хустку"... За яку хустку? — питаю. "А чим, каже, заплаканій матері сльози утирати". Юрась похитав головою.

— Може тебе він і за хустку прийме, а як мене з тобою побачить, то й від хустки відкаснеться; він давно на мене пеклом дише.

Тими часами прибули з своїми ордами султани й мурзи з-під Акмечеті, Карасубазара і Кафи. Військо Ханенкове і Юрасево двома загонами, минувши Перекоп, потягнуло стінами під Умань, де Дорошенко сидів на гетьманстві з ласки падишаха. Як боявся Юрась, так воно й сталося: падишаховим санджаком він підняв на ноги сілістрійського пашу, і той привів під Умань білогородську орду.

Вороги, що бились за "заплакану матір", зустрілись під Стеблевом і розпочали бій. Юрасеві татари й Ханенкові козаки хмарою обгорнули Дорошенкове військо і, мов тараном, били у обидва крила. Земля стугоніла від кінських копит і крику татарського.

Батькове шалене щастя вернулося до Юрася... Татари топчуть один Дорошенків полк за другим. Коли як пронесеться щось страшне у Юрася за спиною...

— Урус-шайтан! Урус-шайтан! Сірко! Алла! Алла! Сірко!

То і був Сірко з запорожцями. Як степовий вітер налетіли вони і разом підтоптали під себе не одного султана з ордою. Ніхто й не зчувся, як вони ударили і почали чесати.

Старий козарлюга, той, що перед Жовтими Водами летів до Тугай-бея з перстеном Богдана і тепер не покидав його дурного сина ні на хвилину — Васюта Макогін, полетів був з паволоцьким полком проти своїх колишніх приятелів і однокурінників-запорожців, але де ж було йому тягатись з Сірком!

Запорожці пізнали Васюту й Юрася.

— Здорова була, Юрасчина мати вусата!

— Агов! — кричали деякі до Юрася, — паніматка ігуменя! Коли у вас коса виросте, бо вуса у вас мабуть чорт матиме!

Спинилась і білогородська орда. Вона і Дорошенко з полками чигиринським і черкаським знов кинулись у січу.

— Сірко! Урус-шайтан! Сірко! — тільки й чути з одного боку.

— Або добути, або дома не бути! — гуло и стогнало з другого боку.

Кримські татари не устояли і показали хвости своїх коней запорожцям. Побіч з ними і Ханенко. Юрася оточила білогородська орда, і він нараз зник з очей Васюти Макогона.

.....

Юрась у Суботові. Давно-давно він не був тут, де колись маленькими ніжками бігав за батьком. Він тепер знов паном усієї України... Тепер і Демко Многогрішний, і Петро Дорошенко, і Суховієнко — усі під його ногою: як качок на гнізді він побрав їх, і тепер вони сидять у Суботові у кайданах, а завтра кат їм голови повтинає-посіче...

Тільки сьогодні, саме під Купала, вернувся Юрась з походу у свою столицю, а за ним в кайданах вели отих гетьманів.

Чудовий, чарівний вечір. Он за Суботовом горять купальські огні. Юрась стоїть на високому ґанку. У руці у його та булава, що король прислав його батькові. Коло Юрася військова старшина — полковники, сотники, осаули... А перед ґанком стоять у кайданах без шапок — Дорошенко, Суховієнко, Многогрішний. За ними — кати-татари з сокирами...

— Рубай голови зрадникам! — крикнув Юрась та й прокинувся.

Що се таке? Де ж Суботів? Він не в Суботові... Де ж се він? Що се з ним? Лежить... мацає руками... Якась холодна кам'яна стіна...

Він не на ґанку, а на якомусь ліжку... Перед ним, у стіні, віконце з залізними ґратами... Та се ж темна темниця... Ні, вона не темна: он у вікно з залізними ґратами заглядає сонце... Невже ж він знов у Марієнбургу?.. Так, то все було сон, і Суботів сон, і купальські огні — мрія сонна...

Через силу він встає з ліжка. Тіло його усе мов побите, поло-мане, і кісточки нема цілої. Хапаючись руками по стіні, він додибав, ледве-ледве додибав до віконця. Там, унизу, далеко під ногами, за темними кипарисами, синіє широка-широка, як Дніпро, ріка. Тільки се не Дніпро і не Вісла, Он там пливуть турецькі галери — де вони взялись? У людей на головах білі і зелені шоломи та червоні феси. Се турки... Чого вони тут? Се знову сон, мрії?.. Ні, не сон. Його очі не заплющені — вони ясно бачать: за рікою високий крутий берег темніє кипарисами, тополями і невідомими деревами, а коло самої води — високі розкішні палати...

Що ж се таке? Де він? Чи не у Варшаві?

Ні... Щось мов ударило в голову... Він силкується пригадати, а що — сам не знає...

Га! Он воно що!.. Се було під Стебловом. Татари обгорнули його неначе живою стіною... "Урус-шайтан! Сірко!" Військо Його, як шпаки від яструба, розлетілись, а його, Юрася, узяли татари — сам сілістрійський паша. Його привели до Дорошенка. Кругом султани, мурзи, чауші...

— Ти зрадник, бунтівник! — каже до Його Дорошенко. — Ти підняв руку на рабів пана правовірних... Зате будеш скараний горлом... Я велю відвезти тебе до порога Ясної Порти...

Так, так, все тепер пригадалось йому.

Мурзи і чауші везуть Його у невідомий турецький город. Оце ж і є той Акерман, звідки вилітала на Україну білогородська орда сараною і шарпала села й городи християнські... Щось блакитне, безкрає кинулось йому тоді в очі... А! Се Чорне море... Там, далеко-далеко, за його блакитними водами — той невідомий Стамбул — страшне кубло самого падишаха...

Рано-вранці, тільки сонечко викотилось, мов із води вийшло, з того блакитного моря, з Акермана виходила турецька галера. Мов дівчина уквітчана вона киндяками й обведена по боках позолотою. А він стоїть покрай галери і дивиться, як упливає з очей його і город з високими мінаретами, і сама земля... От-от пропаде земля... пропадає-пропадає — і пропала... Зостались тільки море та небо, і між ними галера... Мов велика птиця пливе вона по морю і раз по раз б'є крилами по воді: то весла, багато весел, а хто гребе тими веслами — не видно; вони там десь, під верхнім помостом... І Юрась знає, хто вони: то козаки-невільники на турецькій каторзі.

Пусто на морі, як у пустині. Хоч би острів якій, хоч би друга яка галера!.. Тільки чайки жалібно скиглять, та із моря виринає щось темне — чи то риба, чи то звір — із плеском щезає під водою.

Так, стоячи у вікна і глядячи на Босфор, все згадав дурний син славного батька... Він догадався, що сидів тепер в Едикулі...

XVII

Давно сидить Юрась в Едикулі, так давно, що вже дні і місяці поро згубив, і сам не знає, коли який день, коли свята неділя, коли яке свято — чи велике, чи мале. Пливуть дні за днями, місяці за місяцями; одна година здається за десять, а хвилина — за цілу годину. Щоранку, сьогодні, як і вчора, впливає сонечко десь там за Босфором, посвітить яку годину у віконце, та й зайде за зубчасті стіни... Тихо, як у домовині... А Юрась все чогось жде... Та чого ж йому ждати! Авжеж! Коли нема місяченька, він жде Його; молодика не жде, бо молодик ніколи не заглядає до його у віконце, а виглядає він повного місяця, або на ущербі... От він і знає, що пройшов місяць, а там другий, третій.

Щодня приходить до його стражник, приносить окрайок хліба і глечик з водою, і мовчки виходить. Думав був Юрась заговорювати з ним, так мовчить як риба, тільки головою мотає — звісно, німий. А скаже було йому що Юрась — розуміє — не глухий, може й не Турок; так, по обличчю його здавалось, що не турок і не татарин... Або

сербин, або волох...

І плинуть дні, місяці, може — роки. Підголене на голові волосся у Юрася вже виросло — довге, як у молодого дяка, пасмами, і вже між пасмами завелось біле павутиння — сивіє Юрась... А йому ще нема й тридцяти... Десь скоро і у труну положать, а то й без труни викинуть у Босфор, як ото у морі викинули двох мертвих гребців-невільників... З України були козаки, бо й чуби й вуси запримітив Юрась.

Коли помічає Юрась, стали носити йому не хліб і воду, а добру їжу — і варене, й печене... До чого се? З якої речі?.. Та и стражник якось не так на його дивитися став. Що за причина?

Коли от диво! Сам заговорив до Юрася, німий заговорив!

— Добре ютро, господине! — каже якось тихо, входячи до його вранці.

Юрась так і зацікавився на місці... Чи не сон знову?

— Какво здраве, господине? — каже німий стражник. — Не од себе питаю про здраве.

— А від кого? — питає Юрась.

— Од господині... Господиня знава господина і серцем боліє.

— Серцем боліє?.. Хто ж твоя господиня?

— Госпа моя — ханим Тугай-бея...

— Як Тугай-бея! Мурзи Тугай-бея, колишнього приятеля мого покійного батька?

— Не вім, господине.

— Хто ж він?

— Паша Едикула — господин Седми-Башта.

— А хто ж його ханим, що мене знає?

— Ханим — бранка од України.

— Полонянка! Бранка з України?

— Тако, господине... Лета два zde пребива.

— А як її звуть? Яке їй мення?

— Не вем, како звали на Україні... Зде она — Халіль-ханим.

— А яка вона з себе лицем, літами?

— Лицем бела, лепа, хубава, црнокоса, а возрастом — млада.

Дуже уразила серце Юрасеві ся звістка... Мов теплом і світом повіяло у темній темниці. Здавалось йому, що він тепер не один, що чиєсь друге серце б'ється отут за стіною, рядом з його серцем... Довгими безсонними ночами здавалось йому, що ніби тінь яка заглядала до його у віконце, або як мати коло колиски стояла коло його ліжка...

— Халіль-ханим, Халіль-ханим! Прилинь до мене на хвилину.

Удень він заговорював з стражником, хоч той і не дуже був говіркий; розпитував його — хто він, звідки... Той казав, що сербин. Приносить він якось до Юрася золотий хрест і подає.

— Що се? Від кого у тебе? — питає Юрась, хоч і сам знає, від кого.

— То ханим, госпа моя, присла господину, да носи за Бога.

— Так і сказала?

— Тако говори: "Покажи то, да узна Юри Хмельницьки".

Здалось Юрасеві, що він бачив той хрестик у когось на грудях, мало того — цілував його, а у кого — забув, і коли й де се було — не згадає...

— Скажи ж своїй господині, Халіль-ханім, що я пам'ятаю сей хрестик, — промовив Юрась, цілуючи його, — але не згадаю, чий він і де, у кого я бачив його і цілував — не знаю. Юрась думав, що треба вернути хрест, так стражник не бере.

— Госпа дає хрест господину — носити у недра до серця.

Юрась перехрестився, ще поцілував хрест і надів на себе.

Щось ніби теплом обвіяло його, і темна темниця стала йому кращою.

Він підійшов до віконця і став глядіти на Босфор, по котрому носилися під парусами маленькі каюки та де-не-де пропливе галера, а її весла, мов величезні крила, каламутять воду... І він вже знав, що у кожного весла, там, під палубою, сидить козак-невільник...

Глянув він і на зубчасті стіни Едикула, і на залізні гаки, здорові, як волові роги, що стирчали із тих стін... Може на такий гак повісили колись і Байду за ребро.

Коли через кілька днів стражник і каже Юрасеві:

— Мене прислала госпа-ханім: не хоче лі господин на волю, до України?

І моторошно, і радісно стало Юрасеві за тії речі.

— Хто ж не захоче волі?.. І птиця у золотій клітці нудьгує по волі і скоро помирає...

А то ж чоловік...

— Госпа-ханім даде господину волю і сама з тобою убеже.

— А як же ж вийти звідси?

— Я виведу до Босфору і госпу, і господина, а тамо ми мами каюк, а каюком на венеційські корабль у Босфору.

— А як я тобі не йму віри?.. Може ти від Тугай-бея підосланий?

— Ні, господине: я сам zde невільник і плакам по волі.

— Я тобі вірю, бо через тебе Халіль-ханім прислала мені отсі святощі. — І Юрась поцілував хрест. — Де ж повезе нас той венеційський корабель?

— У град Кафу, господине. А от тамо — говори госпа — Нуредин-хан, яко держи за друга Дюрди Хмельницьки, доведе нас на Україну.

На Україну!.. Хіба ж се не мрії — шалені мрії!.. Лелекою понестись у Крим, до Нуредина-хана, а звідти з ордою ринуться, вибити булави з рук Дорошенка і Демка, — шалені, шалені мрії!

Що ж! Сказано; дурень думкою багатіє...

Одного ранку приніс стражник Юрасеві євнухову одєжу — того євнуха, що доглядав гарему Тугай-беєва; уночі Юрась мусів одягтись у се убрання, а вони з ханім прийдуть до нього, і тоді...

Кінця не бачив Юрась тому днєві; се ж послідній дєнь неволі!.. Здавалось йому, що сонечко як вишило там дєсь за кипарисами і стояло над Босфором, то так і стоїть — ні з місця! Та й чайки над Босфором кричать якось-то не так, мов дражнять, глузують з

Юрася, а то ще й гірш... Вони ніби-то голосять: "дивіться, він бігти замислив... Треба сказати Тугай-бею"... Нема кінця днів, та й нема... Воно б то й вечір недалечко, і сонце повернуло на захід, а тіні від кипарисів не тягнуться вздовж, а тінь від Едикула не простягається до берега, на Босфор, як було учора, позавчора...

А все ж таки прийшов вечір.

За дверима щось затуркало, та й стихло... І серце у Юрася остановилось... Ключ тихо-тихо брязнув... От-от скрипне... Ні, не скрипить... Тихо... Нікого нема...

Якась невидима сила відчинила двері... У порога стояв Турчин, з голови до п'ят загорнутий у щось темно-чорне як ніч... Юрась похолодів... Волосся як живе заходило, заворушилось на голові... "І той мя предаде", — згадалось із євангелія.

— Юрасю! Юрій! Се ж я...

Не турчин се... Жіночий голосочок... Він чув колись сей голосочок... А де? На небі, як був ангелятком?..

Чорна кирея тихо сповзла з турчина на поміст, і перед Юрасем стояла молоденька туркеня у червоній фесці на чорнявій головці...

— Юрасю! Коханий мій? Ти не пізнав мене?

— Галя! Серце моє! Так се ти!

Халіль-ханом — вона ж і була Галя — з тихим плачем кинулась Юрасеві на шию, та мов і заклала, тремтячи...

— Ти живий... ти не забув мене, мій гетьмане, мій коханий!

— Галочко моя! Щастя моє! Так і ти у неволі?

— У неволі, голубе мій сизий... Мати Божа! Та як же ж ти посивів!

Юрась обнімав її, тулив до себе, цілував і плакав... У двері щось тихо стукнуло тричі.

— Годі, серце... нас ждуть...

Галя вирвалась... Юрась простягав до неї руки.

— Ідімо ж скоріш, милий... Тільки б за ворота, поки не вгледіли у гаремі...

Вона швидесенько накинула на голову чадру і відіпхнула ногою чорну кирею.

— А оцим мерщій натри собі лице, шию, руки; тоді здасися на чорного арабчина, — передавала вона Юрасеві якесь чорне зілля.

Той натерся, хоч руки не слухали його.

У двері ще стукнуло. Галя раптово палко перехрестила свого чорного євнуха — він і справді був з роду євнух! — і відчинила двері. Юрась ішов за нею. Попереду їх стражник малесеньким потайним ліхтариком світив їм на кам'яні ступені, що боковим вузьким ходом вели униз до баштової брами. Під брамою їх окликнув вартовий.

— Ханом... Та ще щось сказав стражник, і вартовий пропустив їх.

За брамою кам'яна стежка вела до Босфору. Утікаючи йшли мовчки. Вечір був тихий і теплий. За зубчасті стіни Едикула ховався золотий серп молодика. Чути було як десь на башті Едикула глухо стогнала якась птиця, мов кого душили там.

Стражник, ідучи попереду, тихо прогудів якимсь горлом, так як ото уночі на болоті, в очеретах, гуде бугай-птиця. З Босфору обізнавалось так само, прогуділо.

От і вода плещеться у берега. Там, із-за густого похилого над водою гранатового куща виглядав гостроносий каюк з наметом.

Мовчки посунулись до каюка. Юрась став уже на керму ногою і простягав руку до Галі, як із-за кущів вискочили якісь тіні і мовчки, без крику, накинулись на Юрася, на Галю і їх провідника.

Не встигли вони й дихнути, як були перев'язані,

— Тугай-бей!.. Мати Божа! Ми пропали, — простогнала Галя. — Милий! Я, проклята, погубила тебе!

От і Україна, гетьманська булава, Київ, воля...

Ніколи не забуде Юрась цієї ночі.

Уранці чує він, як щось стогне за вікном. Він глянув...

Боже! На гострому залізному гаку, що стирчав із стіни, ізвивався і корчився у страшенних муках його стражник, а чорний арабчин, гаремний євнух Тугай-бея, стояв під ним і плював йому в лице, в очі.

XVIII

Років десять, може, нічого не було чути на Україні про сина Богдана Хмельницького. Казали тільки, що він пропав під Стебловом, де Дорошенкова сторона узяла верх над стороною Ханенковою. Казали, що Юрася у тій потребі кривавій вбито і татарськими кіньми у полі потоптано. Була й друга чутка, буцімто під Стебловом Хмельниченка білогородська орда у полон забрала та на акерманському ринку продала у неволю аж у Арабську землю. Ще й така ходила чутка, що буцімто він потурчився — побусурменився і одружився з туркенею, дочкою самого султана турецького, а вона, туркеня, і привела йому не дитину, а змія за те, бач, що він був ченцем — у ангельському чині, а потім задля розкоші турецької й для лакомства нещасного турецьку віру прийняв і святий хрест під ноги топтав, і за те ж султан замурував його з змієм у бочку і велів пустити в окіян-море, а дочку віддав у монастир.

Була й така чутка, що Юрась помер у Туреччині, і що там і поховано його по-турецьки сторчака, а що земля його не приймає і він день і ніч тиняється по світу, не знаючи спочину, та через те й відтоптав свої ноги аж по самісінькі кісточки. Ото й бачили його таким якісь жіночки з Умані, що ходили на прощу у Почаїв; оце надійде він під самий Почаїв, щоб гріх свій спокутувати, а нечиста сила зараз підхопить його і віднесе від Почаєва верстов на двадцять, а він знову тюпає до святого монастиря, а нечиста сила знову його занесе чортзна куди... Ті жіночки бачили й саму нечисту силу: спереду мов лях, а ззаду хвіст і курячі ніжки, і сьомого ребра немає...

Багато ще дечого казали люди про Юрася, а все зводилось на те, що нема вже його на світі: "погибе пам'ять його з шумом", як казав запорожцям старенький отець Паісій.

Коли якось весною року божого 1677-го по Україні пройшла звістка, що Хмельниченко не тільки живий, а й ще їде на Україну — "царювати"!..

Було воно так.

7-го квітня, у неділю, після обід, у Січі гуляли на майдані деякі запорожці і чують, що у головної брами, на варті, вартовий козак з кимсь лається: і нечисту силу поминає і грозиться стріляти.

— Якого біса він там репетує? Чи не татари підступають?

— Та хіба ви не чуєте? Се ж наш преподобний Петро на варті, Халява... Вже йому нечиста сила привиджується.

— Ану, підемо, послухаємо... Вже ж він дурно не лаятиметься. Підійшли і чують.

— Та вже ж його поховали, — каже Петро.

— Ні, козаче, живісінький! — чути із-за брами.

— Та нечиста сила... мара світова... Отець Паісій каже: "Погибе пам'ять його з шумом", — се знову Халява.

— Та отее ж грамота від нього до Коша, — чути за брамою ж.

— Геть, чорти, з вашою грамотою з того світу! Стріляти буду!

Запорожці аж за животи беруться.

— Ких-ких-ких! Петре! Якого гаспида ти підняв таку бучу? — окликають вони Халяву.

— Та он якісь чорти принесли з того світу від покійного Хмельниченка якусь грамоту, — відказує Халява.

— Що ж! От і цікаво подивитися, як на тім світі пишуть: може по-циганськи.

— Отакої! Он отець Паісій казали, що з того світу ніхто не приходить, а вони он кажуть, буцімто іродів Юрась у Кизикермені... Як же ж він з того світу прийшов? От і брехня!

— Тю на тебе, дурний Петре! А хіба ж ти не чув, що Марко проклятий з пекла вернувся Г

Підійшов курінний отаман Яким Яворницький.

— Що у вас тут, панове? — спитав він. — Про якого ви тут Юрася?

— Та про Хмельницького, пане Якиме... Он там, за брамою, якісь розбишаки нашого вартового дражнять, а він сердиться.

— Кажуть, буцімто Юрій Хмельницький вернувся з того світу і прислав з ними із Кизикерменя грамоту до Коша.

— От нечиста мати! То може які п'яні бурлаки шуткують, а ви знаєте Халяву: він за кулею не постоїть, певний вартовий, і коли б ще, чого доброго, не вбив яку християнську душу, сказав Яворницький і піднявся на браму.

Чують козаки, що там гомонять.

— Здоров був, пане Якиме! З святою неділею!

— Що за нечиста мати! Се, здається, старий козарлюга Васюта Макогін.

— Та я ж — хіба не бачиш?

— От нечиста мати! Та чи ти ще живий? А ми думали, що тоді під Стебловом тебе, як і твого сина Юрася, татарськими кіньми затоптана

— Овва! Се вам сорока на хвості принесла... І я, і ясновельможний пан Юрій, його милість, князь український — живісінький. Його милість, князь Юрій, тепер з

безчисленним військом іде у свою отчизну, нашу Україну — обороняти її від ворогів, а мене посланцем до вас, славного війська запорозького низового, посилає з оцією грамотою.

— Що за нечиста мати! Ану, Петре,пусти їх... Треба батькові отаманові зараз сказати... Нехай вже батько з товариством на раді обміркує сю нісенітницю... Юрко живий! Юрко, князь український! Юрко з безчисленним військом... От!

Скоро брама відчинилась, і троє комонників показалось із-за неї. Один був старий козак, котрого ми бачили ще при Жовтих Водах, Васюта Макогін, а двоє других — один турчин, а другий татарин. Деякі з козаків, молодята, зараз взяли у них коней і відвели у стайню, а другі козаки з посланцями пішли прямо до отаманського куреня.

Сірко вийшов з куреня де з ким із старшини. Побачивши Макогона, він зупинився.

— Кого я бачу! Старого вовка... Яким вітром, пане Василю, занесло тебе у нашу і твою стару оселю? — спитав він, вітаючись. — Хто се з тобою?

— Славного війська запорозького низового преславному отаману кошовому зо всім лицарським товариством низенько до землі чолом, — з повагою відповів він. — Його ясновельможність Георгій Геден Венжик Хмельницький, з божої ласки князь український і сарматський, гетьман і вождь малоросійського народу, вступаючи з безчисленним військом до своєї отчизни України, посилає мене, Василя Макогоненка, до преславного війська запорозького низового посланцем з сією грамотою.

І він подав був Сіркові у зеленій шалевій хустці загорнуту грамоту, але Сірко грамоти не взяв, промовивши: "На раді віддаси, пане Василю".

— Так Бог спас пана Юрія? — спитав він. — А ми вже й уся Україна думали, що його вже давно на світі нема.

— Ні, пане отамане, милосердний Бог сохранив для України сина славного Богдана на добро українському народу, — відповів Макогін.

— А де ж тепер пан Юрій?

— У городі Тягані коло свого війська. А се його чауші. — І Макогін показав на турчина й татарчина, а ті мовчки доторкнулись руками до голови і до серця — звичайно, по-бусурманськи.

Сірко зараз звелів довбишеві скликати товариство на раду. Та його нічого було й скликати: по усіх куренях пробігла, як блискавка, звістка, що Юрась Хмельниченко вийшов з того світу і прислав до Коша посланцем Марка Проклятого (се вже Петро Халява з великого розуму розпустив).

Скоро винесли на середину майдану стіл, січову корогву, вийшов і Сірко при булаві, з старшиною, стали під корогвою і покликали посланців Юрасевих.

— Панове молодці, славне військо запорозьке низове! — почав Сірко. — Відомо нам стало, що син славної пам'яті гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького, Юрій, котрого ми давно вважали покійним, несподівано, промислом божим, показався в живих і оце прислав до вас, війська запорозького низового, своїх посланців з листом. Волите, панове молодці, прийняти той лист?

— Волимо, волимо, батьку отамане! Прийми того листа! — вигукнуло товариство. —

Що він там ще учкурнув, гирявий!

Васюта Макогін положив листа на стіл, уклонився на всі боки і відійшов.

Сірко розгорнув зелену шалеву хустку, вийняв з неї лист, розгорнув його, та й показує козакам і старшині.

— Он дивіться, каже, яка під ним печать — з зеленого воску, не як у нас і у Москві, та й на печаті не таке, як у нас: у нас на печаті, звісно, козак з мушкетом і шаблею, як слід, і ратище коло його у землю встромлене, а тут он що: конем скаче.

Старшина й козаки почали розглядувати печатку.

— Так і є — конем виграває, а у руці булава.

— Булава й єсть, та ще він і руку з булавою простягає, мов свариться на кого.

— А коли з булавою, то се вже не простий козак, а отаман, або й гетьман.

— А он над кінською головою ще й якесь пір'я, диво, а над пір'ям якесь яблуко, а на яблуні хрест... До чого воно?

— Значить, не бусурманська печать, коли хрест... Вже невіра хреста не поставить: вона хреста боїться.

— А оце ж тут і козак з мушкетом, як і в нас. І писар став розглядати печатку.

— І тут одміна супроти нашої, — каже. — У нас кругом стоїть: печать славного війська запорозького низового, а у нього: печать княжества малоросійського.

Коли ж козаки гаразд розгледіли печать, Сірко і каже:

— Тепер, панове молодці, послухаємо, що він до нас пише.

— Добре! Ставай на стіл, пане писарю! — голоси на увесь майдан.

Писар забрався на стіл, узяв лист і почав читати: "Квітня 5-го дня. Георгій Гедеон Хмельницький, з ласки божої князь український і сарматський, вождь і гетьман малоросійського народу, славного війська запорозького низового кошовому отаману Івану Сірку. "Спасителю нашому все можна — нижчого посадовити з князями, — смирного вознести, сильного низложити. Лихі люди не допустили мене пожити у милій отчизні. Утікаючи від них, перетерпів я багато лиха, попав у неволю. Але Бог подвигнув серце найяснішого цісаря турецького: він дарував мені свободу, удоволив мене своєю милістю і князем малоросійським затвердив..."

— Князь! Се вже он що, — заговорив хтось з громади.

— Та й не просто князь український, а ще й сарматський...

— А що се воно таке ото сарматське? Може самарське?

— Тю! Той про цибулю, а ти про часник! Сірко помахав булавою. Писар читав:

"Коли я був на Запоріжжі, то ви мені обіцяли показати любов і прихильність, і вождем мене хотіли мати. Сповніть же тепер вашу обіцянку і відправляйте посланців своїх у Кизикермен задля умови і переговорів зо мною..."

— Ова! У Кизикермен! Се у турецький город! Не діжде він сього!

— Найшов дурнів... Ми того блазня гаразд колись пізнали: як напився, то до криниці задом обернувся... Ні вже! Нехай обдурює нас тоді, як рак свисне...

— То-то ж! Як вік настав, так рак не свистав.

— Ні вже, годі йому потурати; сказано, як пес робить, так пес в чоботях ходить.

Старий Макогін бачив, що коли вже пішло на приказки, то добра не буде, і хоч зараз оглоблі повертай. Але Сірко лучче знав своїх "діток" і водив їх куди хотів за собою, як поводитар сліпих старців: дай їм у руки іграшку, покажи яку цяцю, а тоді и бери голими руками.

Такою цяцькою у запорожців був кобзар, старий і сліпий дід Дармограй. Сірко давно вже умовився з ним, та тільки так, що козаки не знали: як коли заведеться у Січі яка сварка між козаками, або на раді діло стане доходити до ножів, то щоб зараз, мов зненацька, підвернувся Дармограй з своєю кобзою. Козаки, як діти до ляльки, зараз до старого, скоро тільки почують його тренькання.

Так і тепер. Юрасеві посланці і Юрасева грамота пришилися козакам не до вподоби... То казали, що Юрася мертвого земля не приймає, а тут, бач, від нього посланці й грамота: ану їх тих посланців сторчака у Чортомлик! Нехай раків ловлять...

А тут якраз Дармограй мугиче та сам собі підморгує:

Гей гуляв козак-нетяга сім літ ще й чотири,

Та потеряв з-під себе три коні воронії.

На четвертий год наvertsає,

Козак-нетяга до города до Черкас прибуває...

— Як на четвертий, діду! — кричить Петро Халява. — Адже ж ти співав, що він гуляв сім літ і чотири, а тепер тільки на четвертий наvertsає.

— Отак Петро! — засміялись козаки. — Та він у нас до десяти лічить уже, ще й не на пальцях, а своїм мозком.

— Так скільки, Петре, буде сім та чотири?

— Ну, ік нечистій матері, не глузуйте з його; нехай дідусь співає... Співай-но, старче божий!

Дармограй співає, мов його й не перебивали:

Що на козаку, бідному нетязі, три сіромязі:

Опанчина рогозова,

Поясина хмельова,

Одна негожа, а третя й на хлів незгожа;

А ще на козаку, бідному нетязі —

Сап'янці — видні п'яти й пальці,

Шапка-бирка — зверху дірка;

Хутро голе —

Околиці чорт має,

Вона дощем покрита,

Травою пошита,

А вітром підбита:

Куди віє — туди і провіває,

Молодого козака та й прохоложає...

— Оце ж і є той Хмельниченко, козак-нетяга, що гуляв він сім літ ще й чотири, та потеряв з-під себе три коні вороні, три булави гетьманські, — кумедно проголосив, мов

старець, Павло Пелеха.

Пелеху покрив такий дружний регіт, що Сірко промимрив собі між сиві вуса:
— Тепер, пане Іване, сідлай "діток" і поганяй хоч на той світ.

XIX

Наступив серпень місяць 1677-го року.

Тихий теплий ранок. Сонечко грає на золотих хрестах божих храмів Чигирина.

Стотисячне турецьке військо добуває город. Привів його під Чигирин "Шайтан-паша", "паша Чорт". Так прозвали страшного "Ібрагим-пашу". На десятки верств розляглось його військо від Чигирина на схід сонця і на полудень. На північ обгорнули його кримські й білогородські орди з ханами, султанами й мурзами. Цілий город наметів — і білих, і білих з червоним і зеленим — на далеко покриває собою поля чигиринські, а на тих наметах так і сяють золоті серпи півмісяців. Навкруги пасуться стадами горбаті з гадючими шиями верблюди і табуни турецьких і татарських коней. По окопах, на величезних колесах, стоять великі гармати, що от-от огнем пекельним ригатимуть скоро на город.

От на шпилі того валу виявився і сам Шайтан-паша. Під ним золотистої масті арабський кінь так і танцює, так і пряде ушима. Над Шайтаном повисло у повітрі щось зелене — то стяг пророка, святиня мусульманського світу. Шайтана обступають на конях паші, мурзи, султани, трубачі.

Шайтан майнув рукою до пушкарів. Зарокотали сотні горластих гармат, і від рокоту їх, здавалось, земля застогнала і вали під ногами ходором заходили. Хмари білого диму клубами носились і тонули у повітрі, а з города доносився якийсь глухий стогін і плач. То вже плакали малі діти з матерями та ревла скотина.

А хто се на білому арабському жеребцеві виступає на вал і стає поруч з Шайтан-пашою? Над ним козак з сивими вусами держить червону корогу, а на тій корогві якийсь лицар з булавою конем виграває і золоте яблуко з хрестом як сонечко сяє. Се Юрась, козак-нетяга. Се він, а не Шайтан-паша привів стотисячне турецьке військо і орди кримських і білогородських татар добувати Україну.

Одним ранком відчинилися двері його едикульської темниці і до нього увійшов старий-старий і сивий, аж жовтий, сам Тугай-бей... На гак, на гак вішати прийшов, як того Байду, як Юрасевого стражника... "Отче! В руці Твої передаю дух мій!" — простогнав тихо Юрась. А Тугай-бей чолом мало не до землі: "Аллах, — каже він, — волею своєю один зможе нижчого і смирного піднести і поставити з владиками мира. Султан Махмуд, сонце вселенної, призиває тебе на престол України. Зніми з себе темниче дранте і надінь одержу радості. Нехай тоді стражник приведе тебе до мене". — І вийшов, а стражник приніс йому "одержу радості" — червоний на соболях халат. І веде його у покої Тугай-бея. А там вже жде його блаженний Парфеній, святійший патріарх царгородський і великий візир з великими пашами. На Юрася надівають дорогі оксамити і золото, а великий сердар передає йому князівські і гетьманські клейноди:

булаву, що аж горить дорогим камінням, — бунчук, червону з золотом корогву і берет — султанську грамоту на Україну і Сарматію. Він узяв те, що йому давали. Він не знав, а може й знав, що йому давали те, що утеряв Дорошенко, те, що Москва вже лаптем своїм прикривала...

Юрась повірив, що він — один з владик світа сього'. Універсали його летять на Україну, на Запорожжя. Замість себе він ставить наказного гетьмана якогось Астаматія, а по prostu — ляхка Евстахія Гиновського. Його посланці несуть його волю, ще із-за Дунаю, на Україну, а він сам з Шайтаном-пашою і стотисячним військом темною хмарою сунеться здовж берега Чорного моря через Балкани... Велика хмара з Юрасевими громами вже пересунулась, гадюкою переповзла через Дунай. Сілістрійський паша, той, що колись невільник послав Юрася з Акермана в Царгород на турецькій галері, тепер прикладає руку до серця й до бритого лоба й вітає: "селям алейкум"... Перейшли Прут, Дністер, Буг... Юрась припадає до землі і цілує свою землю — землю України.

І от Юрась під Чигирином. Його гармати ревуть і рвуть стіни того замку, що будував його батько... За порохом димом він вже не бачить Чигирин. Не бачить, як Чигирин куриться димом, та вже не порохом, не димом гармат, а димом пожежі, як полум'я лиже стіни замку і огняні пасма тягнуться з димом до неба.

Он турецькі й волоські копачі, мов звір під землею, міни собі риють, і у ті міни котять бочки з порохом, щоб і самий город, і святі церкви, і людей послати на небо.

— Князю! Ясновельможний князю! — каже сивовусий хорунжий Юрасів Васюта Макогін. — Глянь на стіни... Там щось біле піднімають на ратищі — якесь полотнище... Чи не згоди просять?

А біле полотнище все мотається на стіні, а до його знизу полум'я, мов живе, так і тягнеться... От-от злиже огняним язиком.

Шайтан-паша велів зупинити пушкарів. Гармати замовкли.

На стіні, із-за диму виявляється сива як сніг голова. То священик у чорних ризах осіняє город розп'яттям і по спущеній з замку драбині тихо сходить, лицем до своїх ворогів, на землю, держачи перед собою хрест. Старі ноги його ледве переступають, старі очі за слізьми мало що добачають, а він все йде.

Юрась миттю скочив з коня і побіг з валу до священика. Він пізнав його. Се був той сивенький протопоп, що сімнадцять літ назад вийшов з церковними корогвами назустріч Юрасеві, коли вони з Тетерею вступали в Чигирин, а Виговський, покинувши тут гетьманську булаву, "яко тать внощи бегу яся"...

Юрась обережненько підняв батюшку і приложився до розп'яття. Але батюшка глядів суворо.

— З миром і любов'ю прийшов ти, отче? — спитав.

— Розшарпана, заплакана мати твоя прислала мене до тебе, отче архимандрите...

Юрась перепинив його.

— Я більш не архимандрит — я великий князь український і сарматський.

— Знаю... Ти так пишешся і в сім листі.

І священник дістав із-за пазухи універсал Георгія Гедеона Венжика Хмельницького і показав Юрасеві.

— Ти так тут величаєш себе — знаю... Але куди ти закинув ангельський чин твій? Як обнажив себе до наготи мирської?

— Мене розрішив від іночества і клятву зняв з мене блаженний святійший патріарх царгородський, авва Парфеній.

— Блаженний патріарх! — з презирством сказав священник. — Турецький наймит, пастух, що не дбає про вівці! А сам ти утікач, бродник, що утік із раті Христа Спасителя... На що ти навів на рідну землю ворогів хреста Господнього?

— На те, щоб знов її добути; вона моя, з ласки божої я дідич і владика України.

— Ти глаголеши, — мовив отець Йона словами Христа у Пилата Понтійського.

— Ти не ймеш мені віри? — сказав Юрась. — По волі і благословенню славного і вічно достойного пам'яті родителя мого, гетьмана Зиновія Богдана Хмельницького, я — владика України.

— Ти глаголеши, — знов промовив отець Йона.

— І по берету найяснішого падишаха, султана Махмуда IV-го, я — владика України.

— Ти глаголеши.

Гнівом спалахнули очі Юрасеві.

— Чого ж ти, попе, прийшов до мене! Знущатись? Кориться мені Чигирин?

— Ні, не кориться... У нас у городі сили немало — і козаків, і московських ратних людей, і драгунії: відсидимось до прибуття з військом гетьмана Самійловича та царського окольничого князя Григорія Ромодановського.

— Так ти за тим тільки й прийшов, щоб сказати мені оце? — спитав Юрась.

— Ти глаголеши.

— Ти усе сказав, попе?

— Усе, ясновельможний князю.

— Так, я умиваю руки... Піди і скажи Чигирину, що краще б не родитися на світ синам і донькам його! На то Божа воля!

— Най буде Його свята воля, — сказав і отець Йона. — Тільки пам'ятай, рабе божий, на страшному суді даси одвіт Всемогучому Богу за пролиту кров.

— На то Божа воля, — упоследнє сказав син Богдана і вернувся під свою червону корогву.

І знов заревли гармати. А тимчасом копачі підрились під землю аж під самий замок... Город стояв над пеклом, і треба було тільки маленької іскорки, щоби пекло розчинило свою утробу і пожерло город.

Але надійшла ніч. Шайтан-паша не пустив у пекло тієї іскри: йому не ніччю, а удень хотілось бачити, як викине пекло своє полум'я, як полетить під саме небо оцеї город, як потім з неба падатимуть на землю люди, церковні дзвони, гармати... Такого дивовища він ще не бачив... Нехай же спить город упоследнє, нехай сю ніч спить і його військо.

І ніч накрила і город, і землю. Тихо і в небі, і на землі. Город мов мертвий. Тільки

де-не-де завис собака.

Мертва тиша і над турецьким станом. Погасли вогнища, що ще з вечора палали й тріщали сухими очеретами і не блимало ніде, бо стан спочивав мертвим сном після тяжкої кількадечної роботи.

Ібрагим-паша опізнався з своєю "іскрою", і його пекло не кинуло до неба Чигирин з його церквами, стінами, гарматами, людьми... Сю ніч Чигирин справив кривавий бенкет, який і не снився Ібрагиму-паші: всі копачі були вирізані під землею, в траншеях, а бочки з порохом Чигиринці залили водою... Шайтан-паша скреготав зубами і рвав на собі дорогий халат, падишахів подарунок...

Займалась зоря. Юрась стояв на окопі проти старого міського валу, звідки виносили мертвих копачів, і потомленими безсонницею очима дивився на Чигирин. Там, по церквах, тихо, якось-то молитвенно дзвонили — мабуть до ранньої обідні, і ті дзвони рвали Юрасеві душу. Під ті дзвони колись, малою дитиною, він прокидався, було, і знов засипав, мов його мати під ті дзвони колисала.

А тепер йому не то що до тих церков, та й до городу стежка заказана.

XX

Того ж року, на другий чи на третій день після зимного Миколи, у Сірка в курені сиділа січова старшина та три значні запорожці — Леонтій Корж та Яким Яворницький з Павлом Пелехом. Запорожці тільки у той день вернулись у Січ з далекої дороги.

— Так, так, — казав Сірко, сидючи коло столу, на котрім стояли чималий боклаг з зеленого скла, срібна дорога чаша, а коло них закуска: хліб та в'ялена риба. — Так, так... Сказано, з великої хмари та малий дощ, — казав, осміхаючись, Сірко. — Ану, панове, випийте з дороги ще по чарці та розкажіть, з чого б то на такого вояку, як Ібрагим-Шайтан-паша та напав заячий дух? Я про "козака-нетягу" вже й не питаю.

— Та воно так було, батьку-отамане, — почав Пелех. — Я майже не відходив тоді ні від Шайтана-паші, ні від Хмельниченка. Так ото як двадцять третього чи двадцять четвертого серпня Ібрагим-паша надумав вже через підкопи знести город, я, приложившись до хреста, моргнув отцю Іоні, як тільки він повернув від Хмельниченка, що вранці Чигирин попаде у пекло. Так ото отець і приніс моє тайне слово у город, а чигиринці, не дожидаючись пекла, у ту самісіньку ніч несподівано вибігли з города, деякі з боклагами води, та зараз у підкопи, вирізали до ноги усіх там копачів і порох залили водою... Так після того я сам бачив, як Ібрагим-паша лютував, мов звір, і сам шматував на собі свій дорогий халат, а Хмельниченко вискочив з свого намету, мов несамовитий, і стояв роззявою, дивлячись на Чигирин, неначе корова на нові ворота. Коли дивлюсь, мов опечений, летить старий Васюта Макогін з деякими козаками, весь у пилу й поросі, вуси осмалені, шапка кулями прострілена, і через силу вимовляє: "Москалі йдуть! Грицько Ромодан веде, а за ним і гетьман попович з козаками!" "А далеко?" — питає Юрась. "Вже у Дніпро лізуть". Юрась зараз метнувся до Шайтана, а той через сурмачів покликав Нуредина-хана і велів з ордою гнати у мертву голову, щоб

не пускав через Дніпро ні москалів, ні козаків...

— Де вже! — перебив його Яворницький. — Ми тоді з паном Леоном і деякими з наших братчиків були саме там, по сім боці Дніпра. Так де вже було орді зупинить москалів! Вони там, по тім боці поставили саме на березі свої ломові гармати і сиплють залізними кавунцями та горіхами на сей бік в орду, мов у галич. А де ж було татарві з своїми стрілочками супроти залізних кавунів! А там вже й човнів, і чайок вздовж берега видимо-невидимо: хоч би тобі один рибалка з своїм дубом або з душогубкою пристав до сего берега — усі, мов качки, майнули туди, до козацьких човнів... Бачить Нуредин-хан, що непереливки, зараз гонить до Шайтана своїх вітроногих чортів: "Не вдержу, — каже, — москаля, ратуй сам!" Сірко скинув очима на старшину і покрутив головою.

— Ну, а що ж було далі?

— А далі було ще гірше, — сказав Пелех. — Як прибігла татарва від Нуредина, як сказала, що москаль і на воді не тоне, і на огні не горить, Шайтан миттю забрав усю свою силу, а намети і обоз покинув коло Чигирина, щоб у городі не догадались, що він утікає, та, звелівши стріляти із гармат по городу, метнувся до москалів.

— А Хмельниченко? — спитав Сірко.

— Хмельниченка він залишив під городом. Та недовго він і стояв. Шайтан не зупинив москалів і козаків. Увесь день двадцятого серпня, в суботу, стріляли турки із гармат на той бік Дніпра, щоби не підпускати москаля до води, та тільки гетьман попович добре у шори убрав Шайтана: він звелів спустити униз по Дніпру козацькі чайки та човни, а ніччю козаки усі чисто й перевезлись на сей бік. Так: ото вранці, у святу неділю, як оглянувся Шайтан, аж козаки вже смалять його у потилицю, а москалі з другого боку знай залізними кавунами обсипають. Не вдержав і він, та знов до Чигирина, до свого обозу й наметів, та вже крадькома, мов собака з осмаленим хвостом, поза Тясмином, і тільки ніччю добравсь до Чигирина. А що тут було — і сміх, і горе! Всю ніч велів стріляти до городу, а ранесенько, коли ще було поночі, і учкурнув з-під Чигирина, тільки п'ятами покивав, звелівши підпалити свій стан, — усе, що не встиг з собою забрати... А Хмельниченко аж волосся на голові рве. Вдарились вони з-під Чигирина за Інгул, та, не добігши трохи до Бугу, розбились надвоє: Ібрагим-паша з Хмельниченком потягнули за Буг, до Акерману, а сердешний Нурединко-ханок...

— Тепер наш сват до якого часу, — осміхнувся Сірко, — він, дякуючи нам за ласку, вже прислав з Кизикерменю і борошна гаразд таки, і самопалів, і зілля та олова... Наші хлопці, тоді як він утікав з ордою до себе, перевозили його й мурзаків з агами на своїх байдаках через Дніпро і орді допомагали перелазити на той бік... За те ж вони і гостинця нам прислали — і борошна, і самопалів... Ну?

— Так ото турецьке військо до Акерману, а ми за ним... А що потім там було, — і не дай Мати Божа!.. Ніколи б не хотів я у турецькі паші пошитися. Аж мороз за шкурою, як згадаю...

— А що, — спитав писар, — було весілля, та й з друзками й з боярами?

— Було, пане писарю, ще яке було! — аж скрикнув Пелех. — У нас, як часом було

провинився поганий козарлюга або й сама ледаща старшина, так її киями заб'ють, або камінь на шию, та у Дніпро, чи то в Чортомлик раки ловити, а там — не дай Боже! — надивились ми, як очі не повилазили.

— Ну? — зацікавився писар.

— Та що вже й казати! — махнув рукою Яворницький. — Як ото добігла до султана звістка, що Ібрагим-паша не добув Чигирин, то так розлютувався, що прислав кожному з них по шовковому очкуру.

— Знаю я ті очкури, — тихо промовив Сірко.

— Аж чотирнадцять їх прислав султан Махмуд у Акерман; дванадцяти пашам — кожному по шовковому шнурку, та по шнурку Ібрагиму-паші і Нуредину-хану...

— Як? І Нурединові? — аж підскочив Сірко.

— І Нурединові, батьку отамане; самі ми, здорові були, і пан Павло, і пан Левонтій, і я — своїми очима бачили те, бодай ніколи не бачити!.. Ось як воно було. На полі, коло Акерману, вириштувалось лавами усе турецьке військо, що було під Чигирином — яничари, семени, спаги, молдавани, волохи, копачі — уся турецька сила — з пашами, мурзами, агами і беями. Попереду під червоною корогвою — Хмельниченко, — білий-білий, як крейда, Тут же, перед військом, трохи осторонь Ібрагим-паша, Нуредин-хан і дванадцять пашів, сказати б, отаманів чи то полковників, або й повище. У самого Ібрагима-паші лице мов попелом сірим присипане. І другі паші не кращі. Над ними полощеться у повітрі зелена корогва пророкова, а на ній золотий серп молодика Перед лави виступає значний чауш із Царгорода, гонець падишаха з фірманом на золотому блюді, котре держить у руках чорне-чорне, як вугіль, арапча у червоному з жовтогарячим убранню, а чотирнадцять яничарів, у синьому з білим, виносять перед військо на чотирнадцяти срібних блюдах по шнурку, — шнурки червоні, зелені, чорні, блакитні... Хмельниченко глянув на ті шнурки і позеленів, мало з коня не впав. І його шнурок там, думає, який — червоний, зелений? Чауш бере з золотого блюда фірман і читає... Ми вже бачимо, до чого воно; удавити кожного тим шнурком, як цуценя... І підносять яничари кожному по шнурку... Тільки Юрасеві не було шнурка...

— Не було? — спитав Сірко. — Не варт і шнурка, не заслужив... Ну?

— Ми вже й не дивились, що там потім було — гидко стало і вернулись до Юрасевого намету.

В сю хвилю у курінь увійшов Петро Халява і перехрестився на образ.

— З п'ятницею були здорові, — уклонився він.

— Ходи і ти здоров, Петре, — обізвався Сірко. — За яким ділом, козаче?

— Та он там якісь люди до брами під'їхали — чи воно москалі) чи воно ляхва... Я вже й не второпаю, батьку отамане, — чи бити кого, чи не бити: то кажуть — москаля бий, а завтра — не бий москаля, бо москаль — свій брат... То, бувало, я татарву бив, а тепер не знаю — чи бити, чи їй браму відчиняти... Майже і ляхву — не знаю — чи бити, чи не бити... Такі порядки настали...

Всі засміялись, бо давно знали, що у Халяви "не всі дома", а козак щирий.

— Спасибі, Петре, — сказав Сірко, — ти у нас вартовий на всю губу. Кажі, що воно

там таке?

— Та таке, батьку отамане, що я й головою своєю не розчовпаю. Під'їжджає воно під браму, чи то воно Москва, чи то воно ляшва легкодуха. Я й питаю: що воно за людина? А воно: я піддячий з Москви, — каже. — А який там піддячий, коли в него й коси чорт має. Я йому й кажу: який ти у іродового батька піддячий, коли в тебе коси чорт має? А воно як зарегоче, а я як крикну: пугу! пугу! пугу! — та зараз і наставив йому мушкета саме у його мурло, межі очі... Тут вони всі, що з ним були, так і покотились. — Я, каже, Артем Золотар з товариством від ясновельможного пана гетьмана, а він піддячий Омелян Шостаків з царською грамотою до пана кошового і до війська запорозького низового. — Так який же він піддячий, коли без коси! От я й прийшов спитати, чи бити його, чи не бити?

— Ні, козаче, не бий, апусти у браму, — сказав Сірко. — Іди, спасибі, що так пильно доглядаєш нашої матері Січі. Мало у нас таких щирх вартових як ти, Петре. Без тебе пропала б Січ.

Петро похнюпився, мов дівчина, до котрої залицяється парубок, і вийшов з куреня, промовивши: "щасливі зіставайтесь, панове".

— От дурне, а щире, — сказав Сірко. — А що воно там таке, з Москви? Яким то вітром звідти дує? Побачимо.

XXI

Через яку там годину Сіркові сказали, що приїхав з Москви піддячий Омелян Шостаків і що вожами собі із Батурина узяв він Артема Золотаря з товариством, а, увійшовши у Січу, став у батуринському курені у гречина Павла. Того ж дня він появився у Кошу і просив, щоби його допустили до кошового. Тоді сам отаман пішов до нього у курінь. Звичайно, поздоровкались. Сірко, як слід, спитав про здоров'я його царського пресвітлого величества і хотів віддати грамоту тут же кошовому на руки, але Сірко грамоти на руки на прийняв.

— Дякувати його царському пресвітлому величеству на милостивій грамоті, — сказав він. — Але у нас, війська запорозького низового, того не завелось, щоби грамоти приймати на руки. Нехай пан Омелян — ласка панова — винесе грамоту на Січову раду завтра і на очах військового товариства віддасть її кому слід.

Не вспів Сірко вийти з батуринського куреня, як до його вже біжить вартовий Петро Халява.

— От лихо, батьку отамане, ще якогось там Ірода принесло: чи бити його, собачого сина, чи не бити?

— Та хто там такий? — спитав Сірко.

— Та якась татарлюга. Очі йому от такі! З голуб'яче яйце.

— Чого ж йому треба?

— Каже, що він ханський осавула, задля окупу татарських полоняників.

— Такпусти, мерщійпусти його, Петре: у нас на Кошу зосталось тих грошенят,

як кіт наплакав.

Халява метнувся до брами. І справді то був осаула нового хана Мурад-Гірея, що наставили замість Нуредина. Його зустрів військовий осаула Іван Шило і повів був до батуринського куреня на постій, де стояв піддячий Шостаків, але москаль і руками й ногами: не хоче з бусурманом одним духом дихати. Треба було Тегая — так звали ханського посланця — вести до іншого куреня.

Поки йшов торг, минув день, а назавтра, у суботу, мусила бути у козаків рада.

З самого ранку довбиш виніс із церкви котли і став дрібушкою бити у довбні. Тоді вийшов із свого куреня осаула Іван Шило, теж увійшов у церкву, узяв там велику військову корогву і став з нею на майдані.

А тими часами царський посланець, піддячий Омелян, умившись і помолившись Богу, виглядав із свого куреня у віконце на майдані.

Довбиш удруге забив у котли, і запорожці посипали з куренів на майдан.

Довбиш ще вдарив двічі. Тоді виходила на майдан старшина: кошовий Сірко з булавою отаманською, суддя Кудлай з великою печаттю, військовий писар з срібним каламарем і орлиним пером. Усі без шапок — і старшина, і козаки.

У курінь увійшов Павло Пелех.

— Його милість кошовий отаман з усім військом запорозьким низовим запрошують пана Омеляна на раду, — сказав він, ввічливо уклонившись.

Піддячий вже був одягнений як слід і з шапкою у руці. Він помолився, поклав три поклони, погладив свою руду, лопатую, бороду і вийшов услід за Пелехом.

На майдані він підійшов до старшини, уклонився по-московськи з повагою і подав грамоту кошовому.

— Шапки на землю, панове, — сказав Сірко і положив перед собою шапку на землю.

Положили свої шапки на землю суддя Кудлай, писар Забродя і осаула Іван Шило. На шапки положив осаула і військовий прапор — корогву.

Тоді Сірко розгорнув грамоту, поцілував печать і подав грамоту судді" а той вже писареві.

— Прочитай, пане писарю, до ради грамоту його царського пресвітлого величества: нехай ми послухаємо, — сказав Кудлай.

Писар читав: "Від великого государя царя і великого князя Теодора Алексієвича всеї Великої і Малої, і Білої Руси, его царського пресвітлого величества, самодержця і обладателя..."

— Стій, стій, стій! — мов опечений, крикнув московський посланець. — Як ти прочитав посліднє слово, пане писар?

— Як? — трохи здивувався Забродя. — Прочитав, як воно тут написано: я читати умію не по складах.

— Так прочитай знов посліднє слово, як ти його читаєш, — сказав упертий москаль. — Прочитай же по правді.

— Як ще там по правді! — вже трохи сердився писар, бо він добре вчився у

київській академії, а тут буцімто на простому московському "обладателеві" спіткнувся.

— Ну, обладателя...

— Ай-ай-ай, Господи! — переляканим голосом говорив посланець. — Яку наругу вчинив ти, писарю, імені великого государя! З великого государевого титула вийняв дорогоцінний діамант — одну букву пропустив з титула, а за се по указу його царського пресвітлого величества у нас на Москві піддячих і дяків б'ють батогами без пощади.

І старшина, і козаки не знали що й думати. Невже ж то їх писар читати не вміє? Яку він там "наругу" царському імені вчинив? Який "діамант" украв?..

— Я вже не знаю, як і читати, — розвів руками писар. — От халепа, сором на усе військо.

Московський посланець підійшов тоді до писаря і, водячи пальцем по грамоті, промовив:

— Видиш, — тут написано по правді, грізно і чесно по старині: "самодержця і облаадателя" — облаадателя — з двома "азами", з сугубим "азом", а ти один "аз" із царського пресвітлого титула вкрав, може і ненароком — і то тобі, писарю, провина[2].

Старшина й козаки аж о поли руками вдарились.

— Он який він московський "аз" — за него батогами там людей чешуть — ну "аз"! — смикнув за рукав Пелех Яворницького.

Сяк-так, а грамоту дочитали до кінця. Тоді старшина і військо били чолом великому государю за його милостиве слово, а відбивши чолом, прохали государевого посланця говорити про справи, по яких його прислано до Січі. Посланець скидався на те, що він з дороги дуже потомлений, не зможе як слід довести до війська волю Його царського пресвітлого величества, що тільки через день він знайде в собі на те силу, але отаман і старшина прохали його "не чинити московської волокити".

— Трудно буде зібрати козаків для другої ради. — сказав Сірко. — Бо вони мусять зараз розійтись із Січі задля рибного промислу — за недостатчею у Коша хліба, козаки тільки рибою й живуть — більш нічим годуватись товариству. Так нехай буде ваша ласка!

Тоді посланець сказав, звичайно, по-московськи:

— Відомо вам, війську запорозькому низовому, що великий государ, платячи вам, отаманові і всьому війську низовому, своє "жалованіє" приказав вам в часі ворожого нападу на Чигирин іти зі своїми ротами против неприятеля, а ви не тільки не пішли під Чигирин, а і над кримським ханом, коли він утік ко Дніпру, промисла не чинили. Чому ви того не зробили?

— Тому, — спокійно відказав Сірко, — під Чигирин ми не ходили тим, що війська на Коші було мало, та й тим ще не ходили, що турки й татари попри Чигирин на Січу приходили думали, а добувши Січ — осадити і своїми людьми укріпити і самий город у мислях мали. Щоб випередити сей злий намір, ми з ханом помирились, маючи при тім гадку — продати їм татарських полонянників, бо військо наше не мало ні здобичі, ні запасів і було голодне...

— З голоду пухли — от що! — чути було сердиті голоси з громади.

— З лободи хліба не вчиниш, а сила у нас татарська з Криму. Раду мов вітром колихнуло. Сірко підняв над головою булаву.

— Дітки! Дайте мені договорити за вас, — сказав до громади, а потім до посланця, — та й задля того помирились ми з ханом, щоб нашим рибалкам вільно було йти в море і на річки за рибою, а ще й тому, що не раз і не два ми до гетьмана Івана Самойловича посилали, щоб царське величество прислав до нас своїх ратних людей на оборону, як прислав цар Олексій Михайлович... Та ще, — говорив Сірко, — писали ми, щоб гетьман сам пустив із городів до нас козацтво, або який полк і запасу прислав; але гетьман козацтва не пустив і запасу не прислав нам, — тим наші козаки мусили тільки одною рибою годуватись. А як ми з ханом учинили згоду, тоді й за татар-полонянників великий окуп брали, і за сіллю до моря вільно ходили; а коли б з ханом не помирились, то чисто усі з голоду померли б. А турецьких і кримських людей, котрі з-під Чигирина утікали, не громили ми для того, що війська у Січі мало було; усі наші козаки, маючи надію на згоду з ханом, чисто розійшлись по промислах, та й тепер у Січі війська мало: усі чисто по промислах.

Сірко помовчав трохи, а потім, обертаючись до осавули, сказав;

— Пане Іване! Візьми з шапок корогву святу: нехай вона сяє над нашими головами, бо те слово, що казатиму зараз, буде на наші голови: де моє отаманське слово — там і наші козацькі голови.

Іван Шило підняв корогву і став коло кошового з нею. Сірко, не глядячи на посланця, а звертаючи очі на північ, мовби то до Москви, сказав:

— Б'ємо чолом великому государеві, щоби государ пожалував нас, військо запорозьке низове, велів би прислати до нас ратних людей, а гетьману казав би вислати до нас полтавський полк, і ми, по весні, як тільки військо і запаси до нас будуть прислані, згоду з ханом поломимо і на Крим війною підемо.

Коли Сірко говорив таке, то ні сам він, та й ніхто з козаків не бачили, що робилось за спиною козака Павла Гречина, у котрого у батуринськiм курені став на постій московський посланець. Там Тегай не зводив своїх очей з московського посланця. А як Сірко сказав, що по весні козаки воюватимуть Крим, Тегай ухопився за шаблю і так глянув на московського посланця, що коли б москаль побачив ті очі, то не тільки б згадав Іверську, а не забув би й до Казанської засвітити свічку завбільшки за кінську ногу.

Того вечора в батуринськiм курені весело забавлялися запорожці з московським посланцем, паном Золотарем і татариним Тегаєм. Коли рип двері — у курінь увійшов осавула Іван Шило.

— Бувайте здорові з суботою, панове, — привітався він. — Ходи і ти здоров, пане осавуло, — відказали козаки. — Ану мо' по кухлику, пане Іване, — сказав запорожець Павло Гречин. — От частуємо сього злого татарюгу за те, що він нам грошей привіз за своїх полонянників та полонянок... Ану, пане осавуло, не соромся, черкни кримської.

Випили, а Шило і каже до Золотаря:

— Я до тебе, пане Артеме, від батька кошового. Кличе тебе до себе у курінь, щось

йому ^о пана гетьмана потрібно.

Сірко був один у себе у курені, як до нього прийшов гетьманський посланець.

— Я хотів з тобою, пане Артеме, поговорити на самоті, от і покликав тебе до себе, — почав отаман. — Бачу я, що ясновельможний пан гетьман не йме мені віри, і те мені дуже прикро. Богом істинним закликаюсь тобі: прискорбна від того душа моя даже до смерті, бо якими очима на мене пан гетьман дивиться, тими ж очима і його царське пресвітле величество на мене взирає... З того ж і прискорбна душа моя.

Сірко раптово розстебнув свій аркуш, розкрив на грудях сорочку і, виймаючи з-за пазухи хрест, з палкостію заговорив:

— Ось на сім хресті божусь і заприсягаюсь, цілуючи святі ніжки Розп'ятого Іже за ни, що я царському величеству ніколи зрадником не був, а з Хмельницьким мирився задля того, щоб його піймати, і як злодія заслати до Москви. Для того ж я й посилав і під Чигирин, і в Акерман значних і вірних козаків — Якіма Яворницького та Павла Пелеха з товариством, аби вони за ним, як за вонючою хохулею слідком ходили, щоб заманити ту хохулю у капкан — у Січ. Передай се моє слово, будь ласка, пане Артеме, і його милості, пану гетьману. А завтра я передам тобі перед військом, і листи наші, війська запорозького, до його царського пресвітлого величества і до його милості пана гетьмана,

XXII

Минув місяць, другий. Ще при початку 1678 року по Україні пройшла чутка та забігла й в Московщину, що турки знов лагодяться йти на Україну й на Москву, що, мовляв, з усе Туреччини і з підручних султанові царств — вавілонської", ерусалимського, арабського, армянського й македонського, з Великого і Малого Єгипту, з Малої Азії і Анатолії, з земель болгарських і сербських, з Волощини і Мутянщини, — усе, старе й мале з 12-ти літ султан посилає на Україну з Хмельниченком, що в одній Волощині й Мутянщині велів він припасти задля походу 60 000 тесниць та 60 000 сокир, лопат і залізних сап. Здавалось, увесь світ піднімався на бідну Україну!

Минуло ще кілька місяців — і чутка обернулась у видиме страховище...

Хмельниченко вже знов під Чигирином. Тепер у нього сили — неосвітимо, нечислимо. Замість Ібрагима-Шайтан-паші, того, що на шнурку удавили, з ним сам великий везир Асан-Кара-Мустафа-паша, великий вояка, та суворий християнський різник Каплан-паша, та п'ятнадцять тисяч яничарів, п'ятнадцять тисяч Семенів, п'ятнадцять тисяч копачів, десять тисяч турецької султанської гвардії, три тисячі спагів самого султана, дві тисячі самих пушкарів та десять тисяч молдаван і волохів з їх господарями, п'ятдесят тисяч кримської орди з їх ханом, з новим, з Мурад-Гіреєм, бо Нуредина-хана шнурок не вспів зашморгнути, і хан утік до Черкесів. Був з ордою і Калга-султан.

Та й то ще не все. По тридцять дві пари величезних чорних буйволів волокли під

Чигирин чотири страшенні "ломові" гармати на таких тяжких колесах, що на піваршина вдавлювали собою степову землю-цілину, та ще п'ять тисяч двогорбих верблюдів і дромадерів та сотні тисяч коней — сотні табунів провоклали на собі двадцять сім батарейних гармат, сто тридцять польних, шість мортир під бомби в сто двадцять пудів, вісім тисяч возів з бойовими запасами, десять тисяч повозок з сухарями. Самих пастухів і погоничів пригнали кілька десятків тисяч.

Таке страховище! А він — Юрась, один як перст та худий, блідий, а голова все сивіє й сивіє... Невже ж і не доля?

Кругом Чигирин — тисячі наметів. Цілий город наметів! Де вже Чигирину до самого тільки стану Юрасевого! Оком не окинеш всього! Табуни коней, гурти верблюдів, буйволів, овець, — буде чим годуватись окрім того, що можна грабувати для їжі й для лакомства по всій Україні.

На сонці вилискуються, аж горять, македонські й турецькі щити, арабські списи, панцирі; цілий ліс корогов полощеться у повітрі.

А намети Юрася й Асан-Кара-Мустафи-паші! Се якісь храми, не намети, храми з куполами, з главами, з золотими на главах яблуками і полумісяцями... На десятки верстов горить золото полумісяців... Полу місяці так і кричать: "Все наше! Половину світу вже забрали — заберемо й Україну..."

Юрась сидить у своєму наметі на багатім турецьким дивані і щось пише. Рука йому прудко бігає по золотообрізному папері, мов силкується піймати що: що ж друге, як не думи свої! Потім рука зупиняється, сам він мов щось згадує, до чогось прислухається, чи придивляється до чогось далекого і невидимого...

У намет входить хтось чорнявий — не то волошин, не то гречин.

— А, се ти, пане Астаматій?

— До нуг панських, ясновельможний ксьондже.

— А що у Кара-Мустафи? Скоро наші гармати заговорять?

— Чекаємо Каплана-паші.

— Добре. А я намірився перше ознаймувати про себе універсалом. Нічого не чути з Запорогів?

— Приїхали звіди деякі ватажки — Пелех, Яворницький.

— А сам Сірко?

— То якийсь хамелеон: і москаля самого, і московського гетьмана, і нас самих за носи водить степова лисиця.

— Так я думаю ту лисицю курятиною виманити із нори універсалом. Я вже й написав його.

У намет увійшов Іван Яненко, родич Юрасів.

— Добридень, ясний князю!

— Бувай здоров, Івасю. Маєш новини до мене?

— Маю, ясний князю. Чути, що до москалів прийшла підмога — Комлики з князем Каспулатом Муцаловим... Час би й починати.

— Час, і я думаю. А все ж я ознаймую про себе універсалом. Він у мене готовий.

Візьми ось прочитай голосно, а ми з паном Астаматієм послухаємо. Сідайте, панове.

Юрась подав Яненкові свій універсал. Той став читати:

"Божою милостию ми, Георгій Гедеон Венжик Хмельницький, великий князь український і сарматський, гетьман запорозький український і всеї України дідич,

Славному війську запорозькому низовому з кошовим отаманом Іваном Сірком, і кому відати належить, всьому курінному отаманню і всьому товариству старшому і молодшому, панам полковникам і всій старшині полковій, і всьому православному духовенству, всьому козацькому воїнству і поспільству ознаймуєм сим нашим листом нашу волю і найсердечніше поздоровлення.

Відомо вам всім, до якого пониження вороги наші, видячи непевність синів України, довели її".

Але їм не прийшлося дочитати. Скрізь по стану завили сурми до бою.

Усі паші були вже на конях, як Юрась вискочив із свого намета. Корогви, мов вітром, носило по полю, бо треба було перестріти Ромодановського й Самойловича, що вже з своїми силами на орди Мурад-Гірея і Калги-султана, мов сарана, несподівано налетіли і мало у Тясмин не загнали. Та може й загнали б, коли б від Мурада-Гірея не прискакав до Ромодановського ханський осавула, знайомий нам татарин Тегай.

Ромодановський і Самойлович керували боєм через своїх трубачів і гінців, стоячи рядом на високій могилі, як перед ними, мов із землі, виріс Тегай. Його козаки допустили до Самойловича й Ромодановського, яко посланця ханського. Тегай подав Ромодановському якийсь клаптик паперу. Той розгорнув папірець, накинув очима, затрусився на сидлі і трохи з коня не впав.

— Де мій син? — не своїм голосом спитав він татарина.

— У обозі його милості Мурад-Гірея-хана.

— Чи ви при розумі, князю Григорію Григорійовичу? Нам переставати битися, коли мої козаки скоро всю орду із обозом загонять у Тясмин!

— Обоз... Христом Богом прошу — перестаньмо!

І сам Ромодановський велів своїм трубачам трубити спокій, а гінці його полетіли з тим же гтриказом.

— Видиш? — сказав князь Тегаю. — Гони до хана і доложи, що я сповнив його... — він не знав, що казати, — його просьбу... його волю...

Татарин, як птиця, полетів до Мурад-Гірея і до обозу.

— Що ти заподіяв, князю! — сплеснув руками Самойлович.

— Сина спас... Чи не спас?... Може його голова уже на списі...

Боярин князь Григорій Ромодановський мав сина Андрія. Усі надії свої, усі свої гордощі, славу свого роду — усе те старий князь покохав у своєму Андрійкові. Молодий князь був і вродливий, і щирий, і відважний вояк. І сю надію старого князя спіткала зла доля.

Ще за гетьманів Дорошенка й Многогрішного, у кривавій потребі на Чорному Шляху з ордою, молодий князь попав у полон, і вже десять літ пив воду бахчисарайських фонтанів, а інколи й доповняв їх слізьми своїми. Ніякого окупу не

хотіли брати татари за молодого княжича, бо був він для Криму дорогим закладом: через сина-полоняника вони грізного батька в узді держали.

Так і тепер, 3-го серпня 1678 року доля України була в руках у Ромодановського, а він її впустив, покинув на іграшку темної сили, бо у руках Мурад-Гірея-хана була голова його сина, його гордоців.

От як він крикнув: "Христом Богом прошу — спокій! Приказую спокій!" І ото як Самойлович, заломивши руки, аж простогнав: "Що ти заподіяв, князю!" Ромодановський подав йому той клаптик паперу, що привіз Тегай. На тому клаптикові Мурад-Гірей написав, що як тільки Ромодан перепинить йому дорогу до Чигирина, то нехай жде від хана кривавий гостинець — "облуплену і набиту соломою кожу з голови його сина-полоняника..."

— Мій син там, в обозі Гірея, — сказав князь, показуючи на берег Тясмина, де бились козаки и москалі з татарами.

А під Чигирином в той час було чисте пекло. Ломові гармати й мортирі вже кинули в город більш тисячі ядер та до чотирьохсот бомб. Город і замок палали як страшенні панікадила.

Юрась і Асан-Кара-Мустафа-паша стояли на правому березі Тясмина і дивились на бій там, за Тясмином, де Ромодановський і Самійлович, здавалось, от-от задавлять московськими ратями й козаками орди Мурад-Гірея та султанових яничар і шагів з Волохами й Молдаванами. Мов демони із самого пекла носились від краю до краю кривавого бою, сиплючи дощем стріл, косоокі Комлики. Кара-Мустафа-паша гнав щохвилини своїх чаушів з своїми наказами то в той, то у другий кінець кривавого поля. "Шнурок, шнурок!" — мов живе щось колотиться під черепом у Юрася і піднімає йому на голові волосся. "Сивіє, сивіє моя голова!" — І перед його очима Акерман і задавлені шнурками тринадцять пашів.

— Що ж се таке? І Юрась, і Кара-Мустафа не ймуть очам своїм віри... І московські, і козацькі легіони б'ють відбій... Якась мішанина... Щось невимовне... Назад посунулись страшні легіони...

— Алла! Алла! Алла! — пронеслось там по полю.

Юрась і Кара-Мустафа стояли разом, черкаючись стременими.

— Аллах керим! Аллах акбар! — і Мустафа, перегнувшись на сідлі, обняв Юрася. — Україна — твоя!

І в той же мент під ними колихнулась земля... Пекельне полум'я з димом, здавалось, піднесло Чигирин і город, і замок до неба і кинуло з неба на землю...

Чигирин не стало!

XXIII

Не стало Чигирин — не стало й правобережної України. Понесли тогочасні Українці свою душу і усе, що з душею і житєм людським з'єдналось, на сей бік — у Полтавщину, Чернігівщину й Слобідчину. Нескінченними валками-обозами

потягнулась тогобічна Україна у свою нову обітовану землю. Покинуті zostались церкви святі й хати зруйновані, і ставочки, й садочки. І стала тогобічна Україна — пустиня... І прозвались ті часи України — "руїною". Зостались на тім боці тільки два малесенькі клаптики України — святий Київ і самостійна Січ-Запорожжя, і в тих клаптиках заховалась душа України...

Який же то невимовний плач зчинився в Києві і у Січі, як над ними прогрімала звістка, що Чигирин вже не стало. Плачем великим плакали запорожці, плакали як діти, навіть Сірко плакав, плакав Петро Халіява!

Чи давно ж поховала у сиру землю Україна свого сина, першого сина, котрий на який-то час утер був заплакані очі своєї матері; всього двадцять літ пройшло з того часу, як вона його поховала; а що зісталось від того часу, що він був дав їй? Що сталось з його Україною, тогобічною, котра пишною трояндою розцвіла після Жовтих Вод, і зараз зів'яла, як тільки його положили в домовину?.. Тепер з тої України і сліду не стало.

Де ж тепер той, задля кого тогобічна Україна "руїною" стала? Чи щаслива ж його доля?

Обернувши в "руїну" цілий край, турки й татари з великою здобиччю, з достатками цілої України повіялись геть-геть у свою сторону... А Юрась учинив город Немирів своїм престольним городом.

Але де ж та Україна? Де його, Юрасеве, княжеське військо, де полковники, сотники, де корогви, гармати, де його пушкарі, джури, де вся гетьманська челядь? Нікого і нічого нема!

— Чом же вони не йдуть до мене? — питав сам себе князь України, виглядаючи із вікна свого "палацу" в Немирові.

Щось зле закипає на душі у Юрася.

Ще як турки й татари не повертались з України, він через своїх гінців порозсилав універсали по всіх городах, де ознаймував, кому видати належить, що він кривавим бенкетом, кривавим вином упоїв ворогів України — москалів і лівобережних "зрадників" — козаків, і тепер велить всім полковникам і старшині поспішати до Немирова, щоб присягтись своєму князеві за всю Україну і за військо.

І посланці його пропали!.. Чом же не вертаються? Чом не вертаються до нього батькові полки? Бояться турків?

— Так я ж на що? Турки тепер — моє військо!

А вже й турків нема, ані посланці не вертаються, ані полковники не йдуть.

Він посилає Астаматія, свого "наказного гетьмана", з невеличкою купкою козаків, що держались ще старого козарлюги Васюти Макогона, щоб "канчуками зігнали" до нього "тих лайдаків — полковників і сотників", і козаки, як горобці від яструба, розлетілись.

Вернувся Астаматій один. Очі йому позападали, потомлений такий, сердитий.

"Чорт мене злигав проклятим налигачем з оцим дурнем..."

У "палац" до Юрася... Той аж позеленів...

— Де ж мої полковники?

— Нема полковників, ксьондже.

— Як нема! А сотники?

— І сотників нема — нікого нема.

— А люди? Поспільство? А городи, села? Що вони?

— Ні людей, ні городів, ні сіл — нічого нема... Нема України...

— Як нема України?

— Та нема ж...

— Га! Ти смієшся вже з мене, собако! І ти!

І Юрась, мов несамовитий, своєю дамаською шаблею — подарунок самого падишаха — з усієї сили затинає по голові свого "наказного гетьмана". Дамаська криця зробила своє діло: і череп, і лице Астаматія розчехнуті надвоє до самих пліч, мов правобережна і лівобережна Україна від Київа до Січі.

— Га, ти смієшся з мене! Оце тобі! Смійся, смійся, смійся тепер!

І він кривавим палашем б'є мертві щоки Астаматія, а далі давай топтати ногами мертве тіло "наказного гетьмана".

— Гей! Хто там? — крикнув він у вікно на двір. — Яничари!

У покої князя України, брязжучи шаблями, увійшли велетні-пахолки. То були яничари-волохи.

— Уберіть се падло! Киньте його собакам!

Яничари мовчки нагнулись, узяли за ноги мертвяка і поволокли з покоїв, зіставляючи на помості криваву стежку.

— Пошліть до мене Берендія! Зараз!

Се вже був не Юрась — таких на ланцюгу держать — такі на людей кидаються...

Увійшов Васюта Макогін. Се і був Берендій, як прозвав його Юрась.

Юрась здіймає з пальця дорогого перстень і подає Васюті.

— Ось тобі перстень великого візиря. Гони зараз до Криму, покажи перстень Калги-султану: нехай мерщій скликає мура і беїв та йде до мене з ордою. Ми підемо добувати тогобічної України...

Васюта і очам своїм віри не йняв: се не Юрась перед ним, а хтось другий...

Чи не помутився він розумом?

— А яничарам і семенам вели зараз сідлати коні... Я їду сам доглядати мою Україну, моє військо... Сей зрадник замислив сісти на моє місце, каже: нема війська, нема України, нічого нема!.. Та он яку криваву стежкуоставив на помості... Я йому не Дорошенко: я й гетьмана Поповича за ноги з коня зволочу — із булавою... Іди ж!

Макогін вийшов і головою поник. Незабаром вийшов і Юрась.

Волохи й семени вже ждали Його. Юрасеві підвели осідланого коня. На сьому коневі він добував Чигирину, а тепер поїде до Суботова.

Юрась їхав попереду, а за ним, не слідком — він того не любив — а здалека, назирці, їхали яничари й семени. Не багато їх було! Та йому й хотілось на самоті побути — одному, з своїми думами... І він знайшов сю самоту, та ще й яку! Так тихо у

полі, ніби в домовині. Ні птиці, ні людей... Кругом, скільки не кинеш оком, степи і поля непоорані, незасіяні... Де стоги сіна, де скирти хліба? Нікого й нічого... Хоч би проскрипів у полі який віз, хоч би де орачі на нивах манячили... Ні вітряка ніде, ні сліду людського... Старі ниви й лани широкі лежать пустою, або потоптані кінськими й верблужими копитами. Ставки заросли травною, заглушені ряскою, зеленою цвіллю. Ні гуртів овець не видно, ні чабанів з палицями. Не сяють ні коси, ні серпи на сонці, не стугоняють ціпи по буйному колосу, не чути ні пісні, ні ріжка чабанського, ні сопілки, ніже плачу людського. Вимер степ, пустинею став. Пропливе інколи над мертвим полем білий сокіл, та й летить туди, на схід сонця, на той бік... Тільки в полі могили бовваніють... Он високо-високо у небі летять гуси і гегають, чуючи осінь... Он і журавлі ключем тягнуться на полудень і кричать... А разом тиха, мертва пустиня...

Скільки не дивиться Юрась, скільки не прислухається — мертва поле, мертва тиша... Він піднявся на могилу — чи не узрить його око хоч дзвіницю далеку, або церковцю біленьку... Могили, далеко бовваніють могили...

Ще далше щось видно — не то ліс темний, не то село погоріле...

А ось і близько — нібито село... Він озирається... Так і є — одно попелище... Де були хати й будинки — одні димарі чорні у небо глядять... Знати тільки, де були улиш.. Он і від церкви zostались одні руїни, обгорілі головні, як після татарського кочовища... Тини у садочках розкидані, яблуні й грушки порубані і поламані, улики без бджіл на землі валяються, копанки й криниці землею і гноєм закидані... Одна ціла яблунька — і на ній гойдається одиноким червоним яблучком...

Пустиня, руїна... Зостались де-не-де хрести на кладовищах, та й ті поламані, то самі підгнивають і падають.

Вже надвечір якось Юрасеві на далекому крайнебі ввиділось, що там — щось живе, щось мотається у повітрі, наче крило вітряка. Так і єсть: то вітряк, то млинок над селом з вітром розмовляє. А де млинок, там, певне, й люди будуть". Юрась шпигає острогами свого вже потомленого коня. Хочеться йому мерщій побачити живих людей, почути живий голос. От він вже близько. Вітряк все махає крилами. Але, піднявшись трохи на горбок, Юрась бачить ту ж руїну: село попалене, зруйноване... А все ж хоч вітрячок живе, крилами з вітром розмовляє... Він, Юрась, вже коло вітряка, коло крил... Вони все махають, мов живі шумлять... А людей нема. Хоч би собака загавкала. Юрась кличе:

— Ей! Хто там живий чоловік?

Ніхто не озивається. Тихо, тільки крила шумлять, мов живі, та в середині самого вітряка щось стукотить і гуде, звичайно, вітряк меле. Юрась об'їхав вітряк, спиняє коня коло невисокого рундучка.

— Ей, чоловіче! Озовись, хто єсть тут живий!

Ніхто не озивається. Чути тільки — гуде й стукотить...

— Мабуть не чують... А може — старе, глухе... Діду! Агов, озовись!

Мертва тиша... Ні, не мертва: гуде й стукотить.

Юрась злізає з коня і піднімається по східцях рундучка до дверей. Двері відчинені. Він увиходить. Темно, нікого й нічого не видно. А вітряк, колеса, цівки, ступи — усе

працює як слід.

— Хто тут? Чоловіче! Діду! Глухий, чи що?

Хоч би словечко — нема людського голосу. Юрась придивляється. Шестерня крутиться, аж гуде. Камінь бігає кругом, мов живий. Рукав над ларем трусить муку, але мука не труситься у лар. Заглянув Юрась у лар: лар порожній, хоч би жменька, хоч би пилина муки — одно павутиння... Глянув управо — товкачі, мов живі, стукотять, піднімаються, падають у гнізда, а там хоч би зеренце...

Вітряк мертвий... Мертвий, а живе, дише, ходить, стукотить...

Юрасеві страшно стало, аж волосся на голові заворушилось... Се вітряк живе невидимою силою, темною силою, нечистою... Ні душі живої, ні помольців, ні зерна, ні помолу, — а живе...

Чи не те ж саме й Україна правобережна? Ні людей, ні городів, ні сіл — один Юрась, як оцей вітряк покинутий, забутий людьми... Йому здавалось, що серце його, котре так нило і щеміло, — се та шестерня покинутого, забутого людьми вітряка, і каменюка, така ж важка, як ті жорна, привалилась до серця Юрасевого...

Мов несамовитий вискочив він з страшного, проклятого кимсь вітряка, і, не озираючись на його крила скажені, поскакав конем світ за очі.

Ніч застигла їх на узліссі темного бору, де вони знайшли і пашу для коней на сіножаті, і водопій у маленькій річечці, що бігла по камінцях і мов розмовляла та шепотіла про щось усю ніч з побережною травицею.

Вже на другий день вони були коло Суботова.

Тут тільки Юрась ніби прокинувся і згадав, чого він їхав до Суботова, — найти своє військо, своїх козаків. Ні війська, ні козаків, ні України — нічого не зосталось — одна руїна! І Суботів — руїна! Юрась заломив руки.

Або на світі не бути, або ту, тогобічну Україну добути!

І він повернув назад до Немирова — дождитись Калги-султана з ордою.

Сірко не пережив сорому і погибелі правобережної України. Тяжко занедужавши душею і тілом, він замовив собі труну — свою вічну домовину, і вже не спав на ліжку у себе в курені, чи то у полі з сідлом під головою, як було перш спочивав у походах або у Січі, — труна була його м'яким і вічним спокоєм, а 1-го серпня 1680 року Божого його не стало.

А Юрась? Не добув він собі ні слави батьківської, ні сьогобічної України, а добув — тяжко й вимовити — султанський шнурок!

Ось він — знов у Едекулі.

— Тату, тату! За твої хиби я несу кару люту... Але — на то Божа воля...

У відчинене віконце Едикула залетіла ластівка.

Чи не з України ти, моя ластівочко, вісти принесла? Що тепер там — там, де тихі води, де ясні зорі, де мир хрещений, де край веселий?

За дверима щось брязнуло. То увиходить Тугай-бей з яничарами.

На золотому блюді — шнурок...

— Господи! Прийми дух мій... Прощай, Україно!..
КІНЕЦЬ.

[1] Д. І. Яворницький, на підставі "Актівъ южной и западной Россіи" (т. IX, 606) свідчить, що у Сірка "была жена по имени Софія", "мучимая вельми отъ беса", котру батьки привозили "для исцеленія въ одинъ изъ Киевскихъ Печерскихъ монастырей, но получившая его въ Лубенскомъ Мгарскомъ монастыре отъ святителя патріарха Афанасія и доселе (до 1671 г.) пребывающая здрава". ("Исторія Запорозж. козаковъ" II, 303).

[2] Се не авторські вигадки, бо справді у всіх урядових актах XVII століття, у царському титулі слово "обладатель" невідмінно повинно було писати ся двома а, як і за всяку у титулі помилку, писарів люто було карано, наче за державний вчинок, "за поруху", мовляв, "і умаленіє государевой чести".